

મિહરાજીના ત્રીજા વૈદ્ય મોટે.

ભૂગોળ શિક્ષણક્રમ.

રચનાર

મંદુલાઈ બુલાલાઈ નાથકે

કિંમત ૦-૪-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૧૯ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભૂગોળ શિક્ષણક્રમ

વિષય ૫૩૫૩ : ૮૪૩ : ૨ : ૨૩૪૫ -

પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળામાં ભૂગોળનું શિક્ષણ બીજા ધોરણથી શરૂ થાય છે. બીજા ધોરણમાં દિશા અને ખુણાનું જ્ઞાન અને ગામ તથા તાલુકાની ભૂગોળ શીખવવામાં આવે છે, અને ત્રીજા ધોરણમાં જિલ્લાની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન અને ગુણસત્તા પ્રાપ્તિ સામાન્ય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. ભૂગોળના વિષયને કેટલાક અરસિક અને કંટાળા ભરેલો માને છે. પરંતુ એ વિષય જેટલો કંટાળા ભરેલો છે, તેટલો જ ઉપયોગી છે. ઇતિહાસ, સૃષ્ટિજ્ઞાન અને આરોગ્ય વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોનાં કરતાં ભૂગોળના વિષયનું મહત્વ વિશેષ હોવું જોઈએ. જેવી રીતે શરીરના દરેક અવયવો ઉપયોગી છે. એકેના વિના પણ આપણે ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, પરંતુ તેમાં આંખ સૌથી વધારે ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ દરેક અવયવ લગભગ તેના વિના નિરપયોગી જેવાજ લાગે છે. તેવી રીતે બધા વિષયોનું જ્ઞાન ભૂગોળના સચોટ જ્ઞાન વિના બહુધા નિરપયોગી છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ભૂગોળનું જ્ઞાન ચક્ષુરૂપ છે. ભૂગોળનાં જ્ઞાન વિનાનો માણસ છતી આંખે આંધળો ગણી શકાય. ઘણા બુદ્ધિશાળી અને વ્યવહાર કુશળ માણસો પણ કેટલેક પ્રસંગે ભૂગોળના જ્ઞાન વિના શરમિંદા બને છે. એટલે વસ્તુતઃ એ વિષયને આંખનું જેટલી કાળજીથી રક્ષણ કરીએ તેટલી કાળજીથી શીખવાની જરૂર છે. પરંતુ ઘણું ખરું એ વિષય શિક્ષક અને શિષ્ય બન્નેને બોળરૂપ લાગે છે. તે હાલની પરીક્ષાની પદ્ધતિ, અને યોગ્ય શિક્ષકનો અભાવ એજ એનાં કારણભૂત છે, કેમકે વિષયની જે રીતે પરીક્ષા લેવામાં આવતી હોય તેવીજ રીતે શીખવવાનો શિક્ષકો પ્રયત્ન કરે એ દેખીતું છે, એટલે એમાં શુદ્ધ ગોખણ પદ્ધતિ સિવાય ગસિકતા ક્યાંથી સંભવે ! અને તેની સાથે એ વિષયને રસિક રીતે શીખવવા જેટલી લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષકો દરેક ધોરણમાં હોતા નથી, એટલે તેઓ પરીક્ષામાં જોઈતી હકીકત મોઢે કરાવવા જેટલીજ કાળજી રાખે છે. અને એ મોઢે કરાવવાની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં પણ એ વિષયનું વ્યવસ્થાસર અને જોઈતું જ્ઞાન આપવાના

હેતુથી ધોરણ ત્રીજાને માટે આ એક પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં બીજા જિલ્લાના કરતાં સુરત જિલ્લાનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને જે તેવુંજ દરેક જિલ્લાનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવે તો ભૂગોળનું કદ મોટું થઈ જાય અને તેમ છતાં દરેક જિલ્લાનું વિસ્તૃત વિવેચન દરેક જિલ્લાને અનાવશ્યક છે, એટલે બીજા જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાઓ ત્રીજા ધોરણમાં પોતાના જિલ્લાના વિસ્તૃત વિવેચનની અપેક્ષાએ આ પુસ્તક ચલાવવા ઇચ્છે તો ચલાવી શકાશે. દિવાનજીકૃત “ભૂગોળ વિદ્યાના મૂળતત્ત્વો ભાગ ૧ લાને” ધો. ૩ જમાં જે સ્થાન છે, તે સ્થાન આ પુસ્તકને પણ આપી શકાય એમ છે. વળી આ બીજા આવૃત્તિમાં ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળમાં કેટલોક વધારો કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી બીજા જીલ્લામાં પણ ચલાવી શકાય. અને છેવટના ભાગમાં મનોમત્ત આપવામાં આવ્યાં છે જે ભૂગોળના શિક્ષણમાં માર્ગદર્શક થશે એમ હું ધારું છું. કેટલાક અનુભવી શિક્ષકોએ આ વિષયને અંગે પોતાના અનુભવનો લાભ આપવાની ઉદારતા બતાવી છે, તેનો આભારી છું, અને હજી આશા રાખું છું કે બીજા આવૃત્તિમાં પણ ખાસ સુચના લખી જણાવવાની કૃપા કરશે તો હું તેમનો આભારી થઈશ.

કર્તા.

તા. ૧-૬-૨૯.

ખંડુભાઈ ભુલાભાઈ નાયક.
હે. મા. મ્યુનિ. પ્રા. સ્કૂલ-સુરત.

શિક્ષકોને સુચના.

ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ શીખવવા માટે બીજા ધોરણમાં છોકરાઓને બહાર લઈ જઈ અવલોકન કરાવવાનું શરૂ કર્યું હોય, તે આ ધોરણમાં ચાલુ રાખવું. ગામની નજીક સુકાએલું તળાવ કે નદી હોય ત્યાં આગળ છોકરાઓને ભૂશિર, અખાત, ઉપસાગર, ખેટ, સરોવર, દ્વિપકલ્પ વગેરે

આપ્પા શીખવી શકાશે. કદાચ બહાર લઇ જવાનું નહિ અને તો નિશાળની અંદર લોઢાની તાવડીમાં અગર જમીન ઉપર ઝીણી માટીનો ભૂકો પાથરી પાણીવડે જુદા જુદા આકારથી આપ્પાનું બાન કરાવવું. નજીકની ઉંચી જમીનથી ડુંગરોનો ખ્યાલ આપી શકાય. નાના તળાવ પરથી સરોવરનો ખ્યાલ આપી શકાય. એવી રીતે જમીનનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનું વર્ણન કરી પછી છેવટે સંજ્ઞાઓ નકશામાં બતાવવી.

ઉપર પ્રમાણે છોકરાઓને સંજ્ઞાનું જ્ઞાન થયા પછી બહાર તેડી જઈ જમીનના ઢાળ ઉપરથી વહેવાનું વહન બતાવવું, કે પાણીનો પ્રવાહ હંમેશાં ઢળતી બાજુએ વહે છે. એટલે દરીઆની સપાટી નીચી હોય છે. ડુંગર અને દરીઆ વચ્ચે જેટલું વધારે અગર ઓછું અંતર હોય, તે પ્રમાણે નદી લાંબી અગર ટુંકી હોય છે, તેનો નકશા ઉપરથી ખ્યાલ કરાવવો એટલે કાઠિઆવાડની નદીઓ ટુંકી શાથી અને ગુજરાત ઉત્તર વિભાગની નદીઓ લાંબી શાથી તેનું છોકરા જાતેજ અનુમાન કરશે. લાંબી નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ ધણુંખરું સપાટ અને રસાળ હોય, ચરોતર, વાંકલ, ખારોપાટ અને નાથેર એવા રસાળ પ્રદેશ છે તે સમજાવવું. આથી તેમને ખીજા પ્રદેશો માટે અનુમાન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, જેમ ધુમાડો જેવાથી અગ્નિનો ખ્યાલ આવે છે, તેવી રીતે અમુક જાતની જમીનમાં અમુક પાક, વનસ્પતિ, જાનવર થાય તો તે જમીન અમુક પ્રકારની હશે એવું અનુમાન કરી શકશે. અમુક સ્થળના મનુષ્યનો ખીજા સ્થળના મનુષ્ય સાથે મુકાબલો કરી બતાવવાથી હવા પાણી અને કુદરતી રચના મનુષ્યના શરીર અને સ્વભાવ ઉપર કેટલી અસર કરે છે, ને કાંઈક સમજી શકશે. અગર જે હાલ તરત નહિ તો પશુ ભવિષ્યમાં એ તર્ક શક્તિનો લાભ મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ સુરત જિલ્લાના લોકો કરતાં કાઠિઆવાડના લોકો કઠણ શાથી ? બધા જિલ્લા કરતાં સુરત જિલ્લો ફળદ્રુપ શાથી ? વગેરે તુલના કરી બતાવવાથી બાળકોને આ વિષય બહુ મનોરંજક લાગશે.

આ ધોરણમાં સ્કેલની બાબત સમજાવવી જોઈએ. પ્રથમ ફૂટ પટ્ટીથી તેમને પોતાની શાળાના ઓરડાઓ વગેરે મપાવી માપની ખાતરી કરાવવી. અમુક સ્થળેથી અમુક સ્થળ કેટલું દૂર છે, તેનું પ્રથમ અનુમાન કરાવવું. પછી તે જાતે મપાવીને ખાતરી કરાવવી. આવી રીતે મહાવરાથી અંતરનો કાંઈક ખ્યાલ એના મગજમાં આવશે. અર્થાત્ છોકરાની ઉંચાઈ, ભીંતની ઉંચાઈ, બારણાની ઉંચાઈ શાળાની પહોળાઈ, ઓરડાની લંબાઈ વગેરે ધણા માપો પ્રથમ અનુમાન કરાવી પછી જાતે મપાવી ખાતરી કરાવવાથી તેમને અંતરનો ખ્યાલ આવશે. પછી નકશામાં જે સ્કેલ જણાવ્યો છે, તેની સમજણ પાડવાથી તેમને સ્મરણમાં રહેશે, નહિ તો એ તરતજ ભૂલી જશે.

બીજી શકે ત્યાં સુધી ભૂગોળ શીખવતી વખતે નકશો પાટીયાં ઉપર ચીતરી તેમાં છોકરાઓ પાસે સ્થળો, નદીઓ વગેરે પૂરાવવાં કે જેથી તેમને નકશામાં બતાવતી વેળા ફાંફાં મારવાં પડે નહિ. વસ્તીના આંકડા, નદીઓની લંબાઈ વગેરેના આંકડા ગોખાવવાની જરૂર નથી.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

સુરત જિલ્લાનું સામાન્ય વર્ણન	...	...	...	૧-૯
સુરત જિલ્લાનું વિશેષ વર્ણન				
(૧) પારડી તાલુકો	...	...	...	૧૦
(૨) વલસાડ "	...	...	...	૧૨
(૩) ચીખલી "	...	...	...	૧૫
(૪) જલાલપોર,"	...	...	...	૧૬
(૫) બારડોલી "	...	...	...	૧૮
(૬) માંડવી "	...	...	...	૨૦
(૭) ચોર્યાશી "	...	...	...	૨૨
(૮) ઓરપાડ "	...	...	...	૨૭
ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત પ્રાંતનું સામાન્ય વર્ણન.				...૨૯-૪૦
(૧) અમદાવાદ જિલ્લો	...	...	...	૪૧
(૨) ખેડા "	...	...	...	૪૩
(૩) પંચમહાલ "	...	...	...	૪૫
(૪) ભરૂચ "	...	...	...	૪૭
(૫) સુરત "	...	...	...	...૧૦-૨૮
(૬) થાણા "	...	...	...	૪૮
દેશી રાજ્ય-એજન્સિ				
(૧) પાલણપુર એજન્સિ	...	...	...	૫૦
(૨) મહિકાંડા "	...	...	...	૫૧
(૩) રેવાકાંડા "	...	...	...	૫૨
(૪) સુરત "	...	...	...	૫૪
(૫) ખંભાત સંસ્થાન...	...	...	...	૫૫
(૬) કાઠિયાવાડ એજન્સિ	...	...	...	૫૬
(૭) ગાયકવાડી રાજ્ય...	...	...	...	૬૩
મનોયત્ન	...	...	...	૬૯
ભૂગોળ સંજ્ઞા	...	...	...	૭૧

સુરત જિલ્લાનું સામાન્ય વર્ણન.

સીમા:—સુરત જિલ્લાની ઉત્તરે ભરૂચ જિલ્લો, અને રાજપીપળાસંસ્થાન, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો અને દમણગંગા નદી, પૂર્વે ગાયકવાડનું અને વાંસદાધરમપોરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તાર:—સુરત જિલ્લાની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૮૦ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે, અને ક્ષેત્રફળ ૧૬૫૧ ચો. મૈલ છે.

ફૂદરતી રચના અને ઇતિહાસ:—સુરત જિલ્લાની ભૂમિ એ મહર્ષિ પરશુરામની ભૂમિ હોવાથી પવિત્ર ગણાય છે અને એવી લોક માન્યતા છે, કે એમાં દુકાળ પડતો નથી. એની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. અને પૂર્વ તથા દક્ષિણ બાજુએ જંગલવાળો પ્રદેશ આવેલો છે. આમ વરસાદને અનુકૂળ રચનાવાળો આ જિલ્લો હોવાથી એમાં કદાચ દુકાળ નહિ પડે એ સંભવિત છે. મહર્ષિ પરશુરામની એ ભૂમિની હદ દંતકથા પ્રમાણે તાપીથી વાપી સુધી ગણાય છે. (હાલ સુરત જિલ્લાની હદ દક્ષિણે દમણગંગા નદીથી ઉત્તરે કીમ નદી સુધી ગણાય છે.) એમાં પ્રથમ મોટે ભાગે અનાવલાપ્રાદ્યણોની વસ્તી હતી. તેઓ બુદ્ધિશાળી અને કાબેલશુદ્ધતા, એટલે પેશ્વાના સમયમાં રાજદરબારમાં પણ કારભાર કરતા હતા, તેમની કાબેલીયત અને વફાદારીના બદલામાં પેશ્વા સરકાર તરફથી દેશાઈગીરીના રોકડહુકો, જમીન, અને કેટલાંક કુટુંબોને આખાં ગામો ઇનામ તરીકે આપવામાં

આવેલાં હતાં. (કેટલાંક મોગલ સરકાર તરફથી પણ આપવામાં આવેલાં હતાં.) તેઓ બધા દેશાઈ તરીકે ઓળખાતા હતા. એવા ખાસ દેશાઈઓનાં અઠ્ઠાવીશ ગામો હતાં. તેઓ એ અઠ્ઠાવીશ ગામના જથાને અમુક ધારા ધોરણથી બાંધી તેને સુરત અઠ્ઠાવીશી કહેતા હતા, એવી દંત કથા છે. (જુઓ ગેઝેટીયર) બીજી દંતકથા કવિ નર્મદાશંકરે (નર્મદગદ્ય પાનું ૨૯૯) લખી છે કે અસલ સુરતના નવાબના તાબામાં આસપાસના અઠ્ઠાવીશ પરગણાં હતાં તે ઉપરથી તેને સુરત અઠ્ઠાવીશી એવું નામ આપ્યું છે.

ડુંગરો:—પારનેરા, મોતીવાડા, બગવાડા, અને તારાપોર, એમાંના પહેલા ત્રણ ડુંગરો પારડી તાલુકામાં આવેલા છે અને તારાપોર માંડવી તાલુકામાં આવેલો છે.

નદીઓ:—કીમ, તાપી, મિઢોળા, અંબિકા, કાવેરી, ખરેરા, ઔરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

(૧) કીમ:—(૭૦ મૈલ લાંબી) રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો:—ઈલાવ, અને કઠોદરા.

(૨) તાપી:—(૪૫૦ મૈલ) સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના ઉપર મુખ્ય સ્થળો:—સુરત, રાંદેર, વરીઆવ, અમરોલી, ફુલપાડા, કામરેજ, બહુધાન અને માંડવી છે.

(૩) મિઢોળા:—(૪૦ મૈલ) સોનગઢ પાસેના ડુંગરામાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના ઉપર મુખ્ય

ગામો:-કનસાડ, લાછપુર, પેંસરા, પલસાણા, મલે-કપોર, ખારડોલી, કરચકા અને સુંહાલી.

(૪) પૂણા:- (૪૦ મૈલ) પીંપળનેરના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે તેના ઉપર મુખ્ય ગામો:- જલાલપોર, નવસારી, સુપા, મહુવા, વાલોડ અને બુહારી.

(૫) અંબીકા:- (૪૦ મૈલ) ડાંગના જંગલમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપરનાં મુખ્ય ગામો-બીલીમોરા, અમલસાડ, સાલેજ, ઇચ્છાપોર અને મટવાડ.

(૬) કાવેરી:- ડાંગના જંગલમાંથી નીકળી અંબીકા નદીને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો-દોણુજ, ચીખલી, મલવાડા, અને ઉંડાચ.

(૭) ખરેરા:- વાંસદા ધરમપોરનાં જંગલમાંથી નીકળી કાવેરી નદીને મળે છે. તેનાં ઉપર મુખ્ય ગામ-ખેરગામ.

(૮) ઔરંગા:- (૪૦ મૈલ). સુરગાણાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેનાં ઉપરનાં મુખ્ય ગામો:- ભદેલી અને ધમડાછી.

(૯) પાર:- (૨૦ મૈલ). સુરગાણાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો-ભગોદ અને હરિઆ.

(૧૦) કોલક:- (૧૫ મૈલ) ઉબરઘાટના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો કોલક, મોરાઈ અને ટુકવાડા.

(૧૧) દમણગંગા:—(૧૫) મૈલ ઉંબરઘાટ અને અંબોલીઘાટના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો—દમણ.

ખાડીઓ:—ગંગાધરા, કોથલ, પરીઆલી, બામ, કોલાઈ અને વાંકી.

અખાત:—ખંભાત.

ખંદર:—સુરત, વલસાડ, ભગવા, દાંડી, અને મટવાડ.

હવાખાવાના ઠેકાણાં:—ભીમપોર, ડુમસ, તીથલ, હજીરા, અને દાંડી.

ઉનાપાણીના કુંડો:—જ્યાં આગળ કુદરતી રીતે ઉના પાણીના ઝરણો નીકળેલાં હોય છે અને ત્યાં પાકા કુંડો ચણી લેવામાં આવે છે, તેવાં ઉના પાણીનો કુંડ ચીખલી તાલુકામાં ઉનાઈ છે. ખીલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વેના ઉનાઈ સ્ટેશનથી જઈ શકાય છે, ત્યાં દર વરસે ચૈત્ર શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે જાત્રા ભરાય છે. એવું કહેવાય છે કે જાત્રામાં અનાવિલ જ્ઞાતિનો મોટો ભાગ આવેલો હોય તો કુંડનાં પાણી જલદી ઠંડાં પડે છે.

બાગાયતી ગામો:—કતારગામ, પાલ, ભાઠા, અડાજણ, વરાછા, અમલસાડ, વલસાડ, ધમડાછા, કછોલી, હરિઆ, પીપલગભાણ વગેરે. એ સિવાય ખીજાં કેટલાંક સુરત જિલ્લાને લગતાં બગાયતી ગામો ગાય-કવાડને તાબે છે.

ધનામી ગામો:—અગાઉના સમયમાં જેઓએ સરકારની વફાદારીથી સેવા બજાવેલી તેઓને તેમની વફાદારીના બદલામાં કોઈકને જમીન તો કોઈકને આખાં ગામ ધનામ આપવામાં આવેલાં તેવાં ગામોને ધનામી ગામો કહે છે:—
એ પદ્ધતિ મોગલ રાજ્ય અને પેશ્વા સરકારના સમયમાં હતી. હાલમાં વફાદારી બદલ ખિતાબો આપવામાં આવે છે. સુરત જિલ્લામાં ધનામી ગામો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વરાછા—સરદાર પાઠેકજીનું ગામ.	
(૨) દેલાડવા.	{ અરદેશર કોટવાલના ગામો.
(૩) ભાણોદ્રા.	
(૪) ઉખેર.	
(૫) સોનારી.	{ સરદાર સ્ટોરના ગામો.
(૬) ભેસ્તાન.	
(૭) પુણા.	{ વડોદરાના નવાબના ગામો.
(૮) વેસુ.	
(૯) આલવા.	
(૧૦) સણીઆમોદ.	

(૧૧) મજીગામ. (૧૨) ખુડવેલ—સુરતના નવાબના ગામો. (૧૩) વાંઝ. (૧૪) ડીંડોલી—ગંગાધર શાસ્ત્રીના ગામો.

ઉપર જણાવેલાં ધનામી ગામો મૂળ માલીકને પૈસાની જરૂર પડે તો ખીજને વેચે છે. અને વેચાણ રાખનાર જાગીરદાર ગણાય છે.

આખોડવા:—સુરત જિલ્લો સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે એટલે અહીંની હવા સમઘાત છે. પરંતુ સુરત જિલ્લાની પશ્ચિમે દરિયા આવેલો હોવાથી તેને કિનારે આવેલા ચાર તાલુકાની હવા ભેજવાળી છે, અને પૂર્વ બાજુએ જંગલોનો મોટો પ્રદેશ આવેલો હોવાથી તે ભાગની હવા કોરી ગણાય છે. તેની સાથે તે ભાગનાં હવાપાણી પણ ઘણુંખડું રોગિષ્ટ છે.

કેટલીક નદીઓનાં પાણીમાં પાલ (નદીમાં પડતાં પાંદડાં સળી જવાથી તેમાંથી તેલ જેવો ચીકણો પદાર્થ પાણી ઉપર તરતો જણાય છે તેને પાલ કહે છે.) હોવાથી તે નદીઓને કાંઠે આવેલાં ગામોમાં તાવ, મેલેરીયાનો ઉપદ્રવ થાય છે. સામાન્ય રીતે જિલ્લાની આખો હવા સારી છે.

વસ્તી:—સુરત જિલ્લાની એકંદર વસ્તી ૬,૭૪,૩૫૧ માણસની છે. તેમાં હિંદુ, પારસી ખ્રીસ્તી, મુસલમાન અને અંત્યજ છે. તેમાં પારસીની વસ્તી બહુજ ઓછી છે. એકંદર વસ્તીના બે ટકા માત્ર છે. મુસલમાની ધર્મમાં શીઆ અને સુન્ની એવા બે ભાગ છે. વહોરા લોકો શીઆ પંથના છે. મુસલમાનની વસ્તી પારસીની વસ્તી કરતાં લગભગ ચાર ગણી છે. ખ્રીસ્તી ધર્મને માનનારી પ્રજા પશ્ચિમના દેશોમાં છે. અહીં કૃત્ત નોકરીને અર્થે આવીને રહેલા હોય છે પણ કેટલાક હિંદુઓ એ ધર્મમાં દાખલ થએલા છે, તેઓ દેશી ખ્રીસ્તી કહેવાય છે તે લોકોની વસ્તી વધારે નથી. સુરત અને વલસાડ જેવાં મોટાં સ્થળે તેઓ રહે છે.

ધર્મ:—મૂખ્ય ધર્મ હિંદુ, જૈન, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રીસ્તી, હિંદુઓ હિંદુધર્મ પાળે છે, તેમાં શૈવ વૈષ્ણવ,

સ્વામીનારાયણ, કબીરપંથી વગેરે પેટા ધર્મ છે. હિંદુ-ઓનું ધર્મ પુસ્તક વેદ છે. તેઓ એક ઇશ્વરને પૂજે છે.

જૈન—હિંદુઓમાં ગણાતા શ્રાવક લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે. તેઓ ચોવીસ (૨૪) તીર્થંકરને પૂજે છે. આદિનાથભગવાન તેમના પહેલા તીર્થંકર હતા. એમના ધર્મના શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર એવા બે પંથ છે. જેઓ તીર્થંકરની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવે છે તે શ્વેતાંબરી કહેવાય છે અને જેઓ મૂર્તિને વસ્ત્ર નથી પહેરાવતા તેઓ દ્વિગંબરી કહેવાય છે.

મુસલમાન—આ ધર્મમાં શીઆ અને સુન્ની એવા બે પંથ છે. વહોરા લોકો શીઆ પંથી કહેવાય છે. મુસલમાનોનો ધર્મ ઇસ્લામ છે અને તેઓનું ધર્મ પુસ્તક કુરાને શરીફ છે.

પારસી—એ લોકોમાં ખીજી કોમની માફક પેટાજાતી નથી. તેઓ જરથોસ્તી ધર્મ પાળે છે, અગ્નિદેવને પૂજે છે. તેઓનું ધર્મ પુસ્તક અવસ્તા છે.

ખ્રીસ્તી—એ ધર્મ માનનારી પ્રજા પશ્ચિમના દેશોમાં વસે છે. તેઓ ઇસુખ્રીસ્તને માને છે. જે હાંદી એ ધર્મમાં હાખલ થાય છે તે દેશી ખ્રીસ્તી કહેવાય છે. એમનું ધર્મ-પુસ્તક બાઇબલ છે.

ધંધા:—આ જિલ્લાના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પૈકી કેટલાક વેપાર, નોકરી, અને કારીગરનું કામ કરે છે. ગરીબ અને હલકી વર્ણના લોકો ખેતીને લગતી મજુરી કરે છે. નદી અને દરિયાને કાંઠે રહેનારા લોકો માછલાં પકડીને વેચવાનો તથા વહાણવટાનો ધંધો કરે છે. એ સિવાય

કેટલાક લોકો ખાદી વગેરેનું વણાટકામ, જરીની કેર, ટોપી વગેરે ભરતકામ, રૂમાલ, ટુવાલ વગેરે ગુંથણુ કામ, તથા ફરનીચર-સુથાર કામ, લુહાર કામ વગેરે ગૃહઉદ્યોગનો સારો પ્રચાર છે.

ખનીજ:—જમીનમાંથી જે ધાતુઓ ખોદી કાઢવામાં આવે છે તેને ખનીજ કહે છે. સુરત જિલ્લામાં એવા ખનીજ પદાર્થ—અકીકના પત્થર અને લોઢાંની કાચી ધાતુ કેટલાક ભાગમાં મળી આવે છે.

ખેતીની પેદાશ:—કપાસ, જીવાર, ઘઉં, બાજરી, ભાત, તલ અને તમામ જાતનાં કઠોળ....શેરડી, ગોળ, કેળાં, સુરણુ, આદુ, ખટાટા, કાંદા, મરચાં, લીંબુ, કેરી અને શાકભાજી.

જંગલો:—ડાંગ, (ચીખલી તાલુકામાં સાગ સારો થાય છે) હેડંબા, (માંડવી તાલુકામાં) અને વાંસદા ધરમપોરના રાજ્યનું.

જંગલની પેદાશ:—ઈમારતી લાકડાં, મધ, મીણુ, અને કાથો.

હુન્નર ઉદ્યોગ—જરી, કસબ, અને રેશમનું ભરતકામ, હાથીદાંત અને સુખડનું કેતરકામ, હીંગળો અને રસકપુરની ખનાવટ, રેશમ અને જરીના પિતાંબર, સાડી, અંમર વગેરે કારીગરી સુરતમાં બને છે. સુડી, ખાપરીયું ઓરપાડમાં થાય છે, લોખંડના ખડીયા સાંધીએર તાલુકે ઓરપાડમાં થાય છે. ખાદી, ઉનના કામળા ઓરપાડ અને ખારડોલી તાલુકામાં થાય છે. હાથવણાટનાં લુગડાં વલસાડ, ગણુદેવીમાં થાય છે. ઘોડાનાં જીન ખેરગામ તાલુકે ચીખલીમાં થાય છે.

રેલ્વે માર્ગ:—(૧) બી. બી. એન્ડ સી. આઈ.
રેલ્વે (ખોમ્બે, ખરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઈંડિયા રેલ્વે) મુંબઈથી
અમદાવાદ જનારી રેલ્વે.

(૨) ટાપટીવેલી રેલ્વે—સુરતથી ભુસાવળ જનારી રેલ્વે.

(૩) બીલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વે—બીલીમોરાથી
ઉનાઈ સુધીની રેલ્વે.

રેલ્વે જંકશન—જ્યાં આગળથી આગગાડી જોડાતી
હોય અને બીજી આવીને છુટી રહેતી હોય તે સ્થળને રેલ્વે
જંકશન કહે છે. સુરત અને બીલીમોરા એ જંકશન છે.

નિકાશ:—(અહીંથી બહાર જતો માલ) ખેતીની પેદાશ,
કપાસ, જુવાર, ઘઉં, બાજરી, ચોખા, અને કઠોળ, ગોળ, ઘી,
કેળાં અને કેરીની પણ નિકાશ થાય છે. જંગલની પેદાશ—
ઈમારતી લાકડાં, જલાઉ લાકડાં, મધ, મીણુ વગેરેની નિકાશ થાય
છે. ઢોરનાં કાચાં ચામડાં પણ બહારગામ મોકલવામાં આવે છે.

આયાત:—(બહારથી આવતો માલ) સુતરાઉ, રેશમી
અને ઉનનાં કપડાં, કાચ, કાગળ, વગેરે પરચુરણ સ્ટેશનરી
સામાન, લોખંડના તમામ ચંત્રો અને હથિઆરો, ખાંડ, ચૂડા,
કોલસા, દવા, પકાવેલાં ચામડાં, સાબુ, ચીની વાસણ, ગુલાબ-
જળ, તમામ જાતનાં અત્તરો, ફટાકા, દારૂ, બંદુક, પીસ્તોલ,
અફીણ, તમામ જાતનાં રંગો વગેરે.

સુરત જિલ્લાનું વિશેષ વર્ણન.

તાલુકા:—પારડી, વલસાડ, ચીખલી, જલાલપોર, ખારડોલી, માંડવી, ચોર્યાશી, અને ચોરપાડ, એ આઠ તાલુકા છે. અને ૮૫૬ ગામ છે તેમાં ૪૧ ઈનામી ગામો છે. અને વાંસદા, ધરમપોર, સચીન અને ડાંગ એ ચાર દેશી રાજ્યો છે.

(૧) પારડી તાલુકો.

રચના:—ઉત્તરે પારનદી, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, દક્ષિણે દમણ ગંગાનદી અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એ તાલુકાની લાંબાઈ અને પહોળાઈ લગભગ સરખીજ છે, એટલે આસરે ૨૦ મૈલ છે એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૩ ચો. મૈલ છે. આ તાલુકામાં પૂર્વથી પશ્ચિમ એક ઢાળ પડતું મેદાન છે. પશ્ચિમ તરફ દરીઓ આવેલો હોવાથી તે ભાગ નીચાણમાં છે, એનો કેટલોક ભાગ સપાટ, રેતાળ અને ખારવાળો છે. અને કેટલોક ડુંગરાવાળો છે.

ડુંગરો:—(૧) પારડીનો કિલ્લો ૭૫ ફુટ ઉંચો છે. (૨) મોતીવાડાનો ડુંગર ૮૦ ફૂટ ઉંચો છે. (૩) ચોરવાડાનો ડુંગર ૨૭૫ ફુટ ઉંચો છે (૪) બગવાડાનો ડુંગર ૪૨૦ ફૂટ ઉંચો છે તેને અર્જુન ગઢ પણ કહે છે. (૫) મોરાઈનો ડુંગર કોલકનદીના ડાબા કિનારાપર આવેલો છે તેનાપર મોરની વસ્તી વધારે હોવાથી એનું નામ મોરાઈ ડુંગર પડ્યું છે. (૬) ખુરશીઓ ડુંગર એની ઉંચાઈ બગવાડાના ડુંગર જેટલી છે, તે ખુરશીના આકારનો હોવાથી તેને ખુરશીઓ ડુંગર કહે છે.

નદીઓ:—પાર, કોલક અને દમણગંગા.

ખાડીઓ:—કોથલ, પરીઆલી, ખીલી અને રાત.

આખોડવા:—આ તાલુકાનાં હવાપાણી એકંદરે સારાં નથી. દરીઓ નજીક હોવાથી ગરમી અને ઠંડીનું પ્રમાણ સરખું જ છે, પણ ડુંગર નજીક હોવાથી ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે. અહીં વરસાદ સારો પડે છે તેથી ભાતનો પાક વિશેષ થાય છે. કુવાનાં પાણીમાં કેટલેક ઠેકાણે તેલ જેવો પદાર્થ તરી આવેલો હોય છે.

વસ્તી અને ધંધો:—વસ્તી (૬૬૨૨૩) માણસની છે તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, જૈન, કાળીપરજ અને દેશી ખ્રિસ્તીની મુખ્ય છે. ઉદવાડામાં શેતરંજી બને છે. કોપરલી તથા પરીઆલીમાં મોટી ગાડી અને સવારી ગાડી બાંધવામાં આવે છે. ગોળ અને લાકડાંનો વેપાર ચાલે છે.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં:—કુંતા અને ઉદવાડા. ઉદવાડા એ પારસી લોકોનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

રેલ્વે સ્ટેશન:—ઉદવાડા પારડી અને દમણરોડ.

મુખ્ય સ્થળો:—પારડી, ઉમરસાડી, ઉદવાડા, પલસાણા, કોલક, વટાર, કુંતા, વાપી, દુકવાડા, પરીઆ અને કોપરલી.

પારડી:—મુખ્ય કસ્બો છે. મામલતદાર તથા પોલીસ સબઍન્સ્પેક્ટરની ઓફીસ છે, તથા કસ્ટમખાતાની ઓફીસ છે, અહીં એક ડુંગરી કિલ્લો છે તે જોવાલાયક છે.

ઉમરસાડી:—ખંદર છે. અહીં સોમવતી અમાસે મેળો ભરાય છે.

ઉદવાડા:—પારસી લોકોનું જત્રાનું ઠેકાણું છે.

પલસાણા:—અહીં મીઠાં પાણીના સાત ઝરા છે. મહાશીવરાત્રિએ અહીં મેળો ભરાય છે.

કોલક:—ઢરીઆકાંઠે કોલક નદીપર ખંદર છે.

કુંતા:—એમાં કુંતેશ્વર મહાદેવનું દહેડું છે. વાપી રેલ્વે સ્ટેશન છે.

દુકવાડા:—તુવરની દાળ તથા ગોળ વખણાય છે.

પરીઆ:—અહીં દર બુધવારે હાટ ભરાય છે.

બગવાડા:—કોલક નદી પર મોટું ગામ છે.

કોપરલી:—અહીંની સવારી ગાડી વખણાય છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

રચના:—ઉત્તરે અંબિકા નદી, દક્ષિણે પાર નદી, પૂર્વે ચીખલી તાલુકો અને ધરમપોરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૬ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૩ મૈલ છે. ઉત્તરે અંબિકા અને કાવેરી નદીના કાંઠાની નજીકનો સાંકડી પટીના આકારનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. એ તાલુકાના કુદરતી રચના પ્રમાણે ત્રણ ભાગ પડે છે. (૧) પૂર્વનો ભાગ ઉંચી જમીનવાળો છે, તેની માટી પથરાવાળી છે તેમાં વેલપાછનું નાનું જંગલ છે (૨) પશ્ચિમનો ભાગ નીચી જમીનવાળો છે તે જમીન કાળી અને કસદાર છે. (૩) પશ્ચિમે દરિયાની નજીકનો ભાગ ખારપાટ કહેવાય છે.

ડુંગરો:—અગ્નિખુણામાં પારનેરાનો ડુંગર ૫૦૦ ફૂટ ઉંચો છે. એના શિખરપર એક જુનો કિલ્લો હતો. અહીં ચંડિકાનું દહેરું છે. આસો શુદ્ધ ૮ ને દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. એ ડુંગરપર એક નાનું જંગલ છે એની ઉત્તરે ખાર માઇલપર નાની નાની સાત ડુંગરી છે ત્યાંથી પથર ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

નદીઓ:—અંખિકા, કાવેરી, ખરેરા, ઔરંગા, અને પાર.

ખાડીઓ:—ખામ, કોલાઇ, વાંકી, ભમરી અને કચ્પા. એમાં ખામ ખાડીમાંથી પાણી લઇને ધરાસણા આગળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. વાંકી ખાડીમાંથી રેલ્વે એન્જીનને પાણી લેવાની ગોઠવણ છે.

તળાવ:—સૌથી મોટું તળાવ પાલાણુનું છે. વલસાડનું મલાવ અને ભદેલીનું શંતરાય નામે તળાવ પ્રખ્યાત છે. વલસાડના તળાવમાં કમળના ફૂલ થાય છે.

આખોહવા—આ તાલુકાની હવા લેજવાળી અને ઠંડી છે. પણ એકંદર હવા પાણી તંદુરસ્ત છે. પારનેરા અને ભૂતસર નજીકના ભાગમાં જંગલને લીધે ચોમાસામાં અને શિયાળામાં સાધારણ તાવનો ઉપદ્રવ થાય છે.

વસ્તી, વેપાર અને ધંધા:—આ તાલુકામાં એકંદર ૫૬ ગામો છે, અને ૯૬૦૭૪ માણસની વસ્તી છે. વલસાડ ભાગડામાં ઈમારતી લાકડાંનો વેપાર ચાલે છે. ડુંગરી તથા પાર નદીમાંથી પથર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વહાણ બાંધ-

વાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે. અહીં હાથની સાળપર લુગડાં સારાં વણાય છે તે વલસાડી લુગડાં તરીકે વખણાય છે.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—તીથલ, રેલ્વે સ્ટેશન—
ડુંગરી, વલસાડ અને પારડી.

ખાગાયતી ગામો:—વલસાડ, હરીઆ, ભાગડા, ઉંડાચ વગેરે.

મુખ્ય સ્થળો—વલસાડ, તીથલ, ધરાસણા, પારનેરા, ભાગડા, ભદેલી, માલવણ, ઉંડાચ, ખીગરી, કોસંખા, હરિઆ, અટગામ, ઉંટડી.

વલસાડ—ઔરંગા નદીને કાંઠે આવેલું છે. મોટો કસ્બો છે, અહીં મ્યુનીસીપાલિટી છે. મામલતદાર તથા મુનસફની કચેરી છે. એ ખંદરેથી ઈમારતી લાકડાં, ગોળ વગેરે બહાર-ગામ જાય છે.

તીથલ:—હવાખાવાનું સ્થળ છે. દરસોમવતી અમાસે જાત્રા-મેળો ભરાય છે વલસાડ સ્ટેશનથી જઈ શકાય છે.

ભાગડા—ઈમારતી લાકડાં અને ગોળનો વેપાર છે.

ખીગરી—અંખીકાનદીપર આવેલું છે. અહીંના સુથારો વહાણ બાંધે છે.

કોસંખા—હરીઆ કાંઠે આવેલું છે. અહીં દીવાદાંડી છે. વહાણવટાનો ધંધો છે.

હરિઆ—અંખીકા નદીપર આવેલું છે. અહીંની જમીન બહુ ફળદ્રુપ છે. ગોળ અને તુવર વખણાય છે. “હરિઆ સોનાનાઢળીયા” એવી કહેવત ચાલે છે.

(૩) ચીખલી તાલુકો.

રચના—ઉત્તરે અંખીકાનદી, દક્ષિણે ધરમપોરનું રાજ્ય, પૂર્વે ગાયકવાડનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે વલસાડ તાલુકો છે. આખા તાલુકાની જમીન ઉંચી નીચી તેમજ પથરાવાળી છે. અગ્નિ ખૂણા તરફનો ભાગ જંગલવાળો છે. પૂર્વ તરફની જમીન ઉંચી, અને પશ્ચિમ તરફની નીચી છે. કેટલેક ઠેકાણે જમીન ખડકવાળી અને ઉજડ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૭ ચો. મૈલ છે.

ડુંગર—એમાં કુલ બે નાની ડુંગરી છે. (૧) ઐંધળની ડુંગરી આસરે ૧૦૦ ફુટ ઉંચી છે. તેનાપર ચંદ્રિકા માતાનું દહેરું છે તથા મહાદેવનું દહેરું છે (૨) બામણુવેલની ડુંગરી આસરે ૬૦થી ૭૫ ફુટ ઉંચી છે તેનાપર ખીલકુલ ઝાડ નથી.

નદીઓ—અંખીકા, કાવેરી, ખરેરા. અંખીકા નદીમાંથી સંચાવડે પાણી ઉંચું ચઢાવી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કાવેરી નદીમાં પથરનો કુદરતી બંધારો છે, તેને દીવીધોધ કહે છે.

ખાડી—ધોલધરો. જત્રાનું સ્થળ—ઉનાઈ.

આબોહવા—આ તાલુકો દરીયાથી દૂર છે, અને જમીનનું તળીયું પથરાવાળું હોવાથી તાપ વધારે પડે છે. ડુંગરો તથા જંગલ નજીક હોવાથી હવા ભેજવાળી છે. તાલુકામાં પાણી પાણીમાં છે. વરસાદ ૬૦થી ૭૦ ઇંચ પડે છે.

રેલ્વે સ્ટેશન—ખીલીમોરા, ચીખલીરોડ, રાન-કુવા, અનાવલ અને ઉનાઈ.

બાગાયતી ગામો—દોણબ, પીપલગલાણુ, તેજરાવ, પીપલધરા, અને ખાપરીયા.

ઈનામી ગામો:—ગેહ્લજ, સીઆદા, મજગામ, ખુડવેલ અને ચાસા.

મુખ્ય સ્થળો:—ચીખલી, દેગામ, ખેરગામ, આલીપોર, ઐંધળ, મજગામ, મલવાડા, ગણુદેવી, આમધરા અને તળાવચોરા.

ચીખલી:—કાવેરી નદી ઉપર આવેલું છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. સરકારી દવાખાનું છે.

દેગામ:—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

ખેરગામ:—મોટો કરખો છે. ઘોડાનો સામાન સારો બને છે. તે બહારગામ જાય છે.

આમધરા:—અહીં કાકા બળીયાનું સ્થાનક છે.

તળાવચોરા:—મોટી ગાડી સારી બાંધવામાં આવે છે.

(૪) જલસપોર તાલુકો.

રચના:—આ તાલુકાની ઉત્તરે પૂર્ણા નદી, પૂર્વે ગાયક-વાડનું રાજ્ય, દક્ષિણે અંખીકા નદી અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૬ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૨૧ મૈલ છે. આ તાલુકો અંખીકા પૂર્ણા નદીઓ અને અરબી સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો હોવાથી ચગાંનું વિશાળ મેદાન છે. એનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૮૪ ચો. મૈલ છે.

નદીઓ:—પૂર્ણા અને અંખીકા.

ખાડીઓ:—કણાઈ, પરીઆ અને ટોકરવો.

આબોહવા:—હવા સમશીતોષ્ણ છે. પૂર્વ ભાગમાં શિઆળામાં ઠંડી અને ઉનાળામાં ગરમી પડે છે. એકંદર હવાપાણી તંદુરસ્ત છે.

વસ્તી:—વસ્તી ૭૯૪૧૦ માણસની છે.

રેલ્વે સ્ટેશન:—નવસારી, વેડછા અને અમલસાડ.

હવા ખાવાનું સ્થળ:—દાંડી નવસારી સ્ટેશનથી જઈ શકાય છે.

મુખ્ય સ્થળો:—જલાલપોર, મટવાડ, અખ્રામા, ખરસાડ, કછોલી, અમલસાડ, એરૂ, કાલિયાવાડી, દાંડી, આટ, અષ્ટગામ અને સુલતાનપોર.

જલાલપોર:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. પૂર્ણા નદીપર આવેલું છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. ત્યાં પૂર્ણેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે.

મટવાડ:—ખંદર છે. કસ્ટમ ખાતાનો પુરજો અહીં છે.

અખ્રામા:—મોટું ગામ છે. તમાકુના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

ખરસાડ:—અનાવિલોનું કેળવણીમાં આગળ પડતું ગામ છે.

અમલસાડ:—ખાગાયતી ગામ છે. કેરી, ફલ્ગુસ વગેરેનો સારો વેપાર ચાલે છે.

એરૂ:—અહીં ઢોરનું દવાખાનું છે.

કાલીયાવાડી:—વતનદાર દેશાઈઓનું ગામ છે. અહીં સરકારી દવાખાનું છે.

દાંડી:—દરિયાકિનારે હવાખાવાનું સ્થળ છે.

સુલતાનપોર:—અગાઉ કોઈ મુસલમાન સુલતાને વસાવેલું તે ઉપરથી સુલતાનપોર નામ પડ્યું હતું.

(૫) બારડોલી તાલુકો.

રચના:—એ તાલુકો તાપી અને પૂર્ણા નદીની વચ્ચે આવેલો છે. એની ઉત્તરે તાપીનદી અને માંડવી તાલુકો. પૂર્વે પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ગાયકવાડનું રાજ આવેલું છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૩૦ મૈલ છે. કેટલેક સ્થળે પથરાવાળી જમીન છે. તાલુકાનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફ પડતો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૨૨ ચો. મૈલ છે.

ડુંગર:—(૧) તરભોણની ડુંગરી આસરે ૮૦ ફૂટ ઉંચી છે. તેના ઉપર એક મંદિર બાંધેલું છે. ત્યાંની જમીન લાલ છે. (૨) મોતા ગામ પાસેની ડુંગરી આસરે ૧૦૦ ફૂટ ઉંચી છે. એના ઉપર જંગલ છે તે ગાયકવાડને તાબે છે.

નદીઓ:—તાપી, મીઠોળા, પૂર્ણા, ઝાંખરી, અને સીપણ.

ખાડીઓ:—ગાલણી, ગંગાધરા, કનાર, કારી-ખાડી, ડભોઈ અને રગડ.

આબોહવા:—આ તાલુકાનાં હવાપાણી એકંદરે નબળાં છે. કારણ કે એમાં નાનાં જંગલો છે. તેથી હવા લેજવાળી છે, અને ચોમાસાના પાછલા ભાગમાં તાવ મેલેરીયા વગેરે ફાટી નીકળે છે. તેમજ વાલોડ, બુહારી વગેરે ભાગના પાણી પાલીયાં (પાણીમાં પાત્રો વગેરે પડી કેાહી જઈ પાણી ઉપર તેલ જેવો ચીકાસ તરી આવે છે તે) કહેવાય છે. આ તાલુકામાં એકંદરે ટાઢ અને તાપ પણ વધારે પડે છે.

વસ્તી-ધંધો:—આ તાલુકાની વસ્તી ૮૭૬૦૬ માણસની છે. કેટલાંક ગામોમાં મતીયા કણખી છે, તે પીરાણા ધમને

માને છે. લોઠા એકંદરે શાંત સ્વભાવના છે. મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કડોદ, બુહારી અને વાંકાનેરમાં સવારી તથા મોટી ગાડીઓ બાંધવામાં આવે છે. હથુકા ગામે ઉનના કામળા બને છે. કડોદ ગામે ઇમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે.

રેલ્વે સ્ટેશન:—ખારડોલી, કીહર અને મઢી.

જાત્રાનાં સ્થળ:—કેદારનાથ ખારડોલી પાસે જાત્રાનું ધામ છે.

મુખ્ય સ્થળો:—ખારડોલી, કડોદ, સરભોણ, વાલોડ, મોતા, બુહારી, વરાડ, વાંકાનેર, કમાલછોડ, સીકેર, મઢી અને વડોલી.

ખારડોલી:—મીઠાળા નદીપર આવેલો મોટો કસ્બો છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે, કપાસનાં ત્રણ કારખાનાં છે.

વાલોડ:—પેટા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે, તે વાલ્મિકી નદીને કાંઠે આવેલું છે, અને એમાં દર શુક્રવારે હાટ ભરાય છે.

કડોદ:—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે, એમાં ઇમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે.

સરભોણ:—મોટો કસ્બો છે. અહીંનું ધુપેલ વખણાય છે.

મોતા:—મોતાળા બ્રાહ્મણ અહીં વસે છે. હાલ કણબી લોઠાની વસ્તી વધારે છે.

બુહારી:—ખારડોલીના અગ્નિ બુણામાં આવેલું છે. તાપી નદીના કાંઠા ઉપર છે. અહીં દર બુધવારે હાટ ભરાય છે. મોટી ગાડી અહીં સારી બંધાય છે.

વાંકાનેર:—અહીંની ગાડી સારી વખણાય છે.

ક્રમાલછોડ:—પંચોળી લોકો ખાદી સારી વણે છે.
દર રવિવારે હાટ ભરાય છે.

મઢી:—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

વડોદરી:—માટીનાં વાસણુ સારાં બને છે.

(૬) માંડવી તાલુકો.

રચના:—આ તાલુકાની ઉત્તરે ગાયકવાડનું રાજ્ય અને રાજપીપળા સંસ્થાન. દક્ષિણે તાપી નદી, ગાયકવાડનું રાજ્ય, અને ખારડોલી તાલુકાનો થોડો ભાગ. પૂર્વે ગાયકવાડી રાજ્ય, તથા રાજપીપળા સંસ્થાન. પશ્ચિમે વેડાછા અને કામરેજ તાલુકો છે. પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઇ ૩૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૨૦ મૈલ છે. તાલુકાનો દેખાવ ભયંકર લાગે છે, કારણ કે ડુંગરો અને જંગલો બહુ છે એના પૂર્વ તથા ઉત્તર ભાગની જમીન ઉંચી છે, અને પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ તરફની નીચી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૦ ચો. મૈલ છે.

ડુંગર:—તારાપોરનો ડુંગર સૌથી મોટો છે. તેની ઊંચાઈ ૨૫૦ થી ૩૦૦ ફૂટની છે. તેની આસપાસ મોટું જંગલ છે. (૨) ખાડ આંબાનો ડુંગર, તે આશરે ૧૦૦ ફૂટ ઉંચો છે. (૩) અસીંડાનો ડુંગર એ આસરે ૧૫૦ ફૂટ ઉંચો છે. એ સિવાય ખીજ નાના ડુંગર જેવા કે, ઝટકા, કાટકુવા વગેરે ઘણાં છે. આ તાલુકાની પૂર્વ બાજુનાં જંગલોનો ભાગ “હુંડખાવન”ને નામે ઓળખાય છે.

નદીઓ:—તાપી અને મેહ. **રેલ્વે સ્ટેશન:**—મઢી.

આબોહવા:—આ તાલુકો દરીઆથી ઘણો દૂર હોવાથી શિયાળામાં ટાઢ અને ઉનાળામાં તાપ વિશેષ પડે છે. તેમજ

ડુંગરો અને જંગલો ઘણાં હોવાથી હવા પાણી નબળાં છે. તેમાં ખાસ કરીને ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગનાં પાણી બહુ નબળાં છે. તે તરફનાં પાણીમાં પાલ છે. તે પાણીને માટે એવી કહેવત ચાલે છે કે, “માલધા, લીમધા, મોટી પાળ; જો મરે નહિ તો દેવગઢ ચાલ.”

વનસ્પતિ:—આ તાલુકામાં જંગલ ઘણાં હોવાથી ઇમારતી લાકડાં—ખેર, સાગ, સીસમ, સાદડો, હળદવાણ, વગેરેની પેદાશ સારી છે. સરસી નામના જંગલમાં વાંસ, લાખ, ગુંદર, કપીલો, કોળી અને મહુડાંની પેદાશ ઘણી છે.

વસ્તી, ઉદ્યોગ, ધંધો:—આ તાલુકાની વસ્તી ૫૧૩૬૦ માણસની છે. મોટે ભાગે કાળીપરજની વસ્તી છે. તેઓ જંગલી છે. પણ બાળલગ્ન કરતા નથી. તેઓ વહેમી બહુ છે. ભૂત, પિશાચ અને ચીથળીયા દેવને બહુ માને છે. ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે. બહુધાન અને માંડવીમાં ખાદી સારી વણાય છે. મોટી ગાડી તેમજ સવારી ગાડી પણ સારી બાંધવામાં આવે છે. કાળીપરજના લોકો જંગલમાંથી મધ, લાખ વગેરે એકઠું કરી વેચે છે.

ખનીજ:—ડુંગરમાંથી પત્થર નીકળે છે. બહુધાન અને તડકેશ્વરના જંગલમાંથી અકીકના પત્થર નીકળે છે તે ખંભાતના કારીગરો પકવે છે. મુજલાવ ગામ પાસે લોઢું પણ નીકળે છે. તડકેશ્વર પાસે એક જાતની ખડી છે તે સાબુની પેઠે લુગડાં ધોવામાં કામ આવે છે.

ઇનામી ગામો:—પીપરીયા, કરૂઠા, કેવડી, કાદ-કુવા, કોસાડી, દેવગીરી અને જુનવાણ.

જાત્રાનાં સ્થળ:—બહુધાન એમાં બાર વર્ષે (સિંહસ્થ વર્ષમાં) જાત્રા ભરાય છે.

મુખ્ય સ્થળો:—માંડવી, બહુધાન, તરસાડા, તડકેશ્વર, ઘંટોલી, ગોડસંખા અને કરંજ.

માંડવી:—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું મુખ્ય સ્થળ છે. તેમાં મામલતદાર, પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર અને રેન્જરની ઓફીસ છે. એક અંગ્રેજી સ્કૂલ છે. મઢી સ્ટેશનથી જવાય છે.

બહુધાન:—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે. બાર બાર વર્ષે જાત્રા ભરાય છે ત્યાં કીમ સ્ટેશનથી જવાય છે.

તડકેશ્વર:—એમાં તાડીકા વનનો ભાગ છે. તે ઉપરથી તડકેશ્વર નામ પડ્યું છે, એમાં રાવલીયા લોકો આથર બનાવે છે.

ગોડસંખા:—ત્રેહ નદીને કાંઠે આવેલું છે, તેમાં કાળીપરજને માટે એક સ્કૂલ તથા બોર્ડિંગ છે.

કરંજ:—અસલ ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે હતી. હાલ વહોરા લોકો વધારે છે.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

રચના:—ઉત્તરે ચોરપાડ તાલુકો, દક્ષિણે મીઠાળા નદી, પૂર્વ બાબુએ ગાયકવાડનું રાજ્ય, પશ્ચિમે ચોલપાડ તાલુકાનો નૈઋત્ય ભાગ તથા અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. એ તાલુકો એકંદરે સપાટ પ્રદેશ છે. નદીઓની આબુઆબુનો ભાગ એટલે સુરત શહેરની આબુઆબુનો ભાગ, મીઠાળાના કાંઠા ઉપરનો પૂર્વભાગ, રસાળ અને ઝાડપાનથી ભરપૂર છે.

વચ્ચેના પૂર્વ તરફનો ભાગ ઝાડપાન વિનાનો વેરાન જેવો છે. અને વચ્ચેના પશ્ચિમ તરફનો ભાગ દરિયા નજીક આવેલો હોવાથી રેતાળ છે. તાલુકાની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૭ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૬ મૈલ છે. એનો થોડો ભાગ (ભાદાથી ખુડીઆ સુધીનો) ખારવાળો છે. એ તાલુકો સૌથી નાનો છે. એમાં ડુંગર નથી એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૪ મૈલ છે.

નદીઓ:—તાપી અને મીઠોળા.

ખાડીઓ:—(૧) કાંકરાખાડી, (મોતા ગામની નજીકમાંથી નીકળી મીઠોળાને મળે છે. તેમાંથી કાંકરા બહુ નીકળતા હોવાથી કાંકરાખાડી નામ પડ્યું છે) (૨) ચારખાડી એ કાંકરાખાડી કરતાં નાની છે. તે પણ મીઠોળાને મળે છે.

આબોહવા:—આખા તાલુકાનાં હવાપાણી તંદુરસ્ત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં સમુદ્ર નજીક આવેલો હોવાથી તાપ વધારે પડતો નથી. પૂર્વ ભાગ સમુદ્ર કિનારેથી દૂર આવેલો હોવાથી તથા ઝાડપાન વગરનો હોવાથી તાપ કંઈક વધારે પડે છે. ઘણાં ખરે ઠેકાણે ગામ તળીયાંના કુવાનાં પાણી મીઠાં નહિ હોવાથી ગામ બહારથી મીઠું પાણી લાવવું પડે છે.

વસ્તી:—આ તાલુકામાં ૧,૭૫,૧૧૪ માણસની વસ્તી છે. તેમાં વહોરા અને પારસી લોકો સાહસિક હોવાથી વેપાર રોજગારમાં વધુ પ્રમાણમાં જોડાએલા છે.

ઉદ્યોગ-ધંધા:—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. વહોરા લોકોનો મોટો ભાગ વેપાર કરે છે. પારસી લોકો ખેતી અને વેપાર બંને ધંધા કરે છે. સુરત શહેરમાં હાથીદાંત અને સુખડનું કોતરકામ, રેશમ તથા કસબનું ભરતકામ ઘણાં

ઉંચા પ્રકારનું થાય છે. ગજી. સાટીન, પિતામ્બર, ખરાખોટા કસબ, ફીટ, કિનારી મોઢીયાં વગેરે વણાટ પણ થાય છે. અને તે ખીજા શહેરમાં જથાબંધ મોકલવામાં આવે છે. હિરા, માણેક, વગેરેનું જડાવકામ તથા હિંગળોડ અને રસકપુર પણ સુરતમાં બને છે. એ સિવાય મિલોમાં સુતરાઉ કાપડ બને છે. સુરત અનાથાશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ, ઉનના ગાલીચા તથા ઝીકનું ભરતકામ સાફ કરે છે. લુંગી વણવાનું, રંગવાનું, છાપવાનું ઇત્યાદિ પરચુરણ ધંધા ધણા છે.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં:—ડુમસ, ભીમપોર. રેલ્વે સ્ટેશન:—ઉતરાણ, સુરત અને ઉધના.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં:—અશ્વનિકુમાર, કતારગામ, ભીમપોર અને ઉધના.

ગાયકવાડી ગામો:—(૧) જીઆવ, (૨) કરાડવા, (૩) ગોજા.

ખાગાયતી ગામો:—કતારગામ, ભાઠા, અડા-જણ, કુંભારીયા વગેરે.

ઇનામી ગામો:—અધાં મળીને બાર ગામ છે. સરકાર તરફથી સાફ કામ કર્યા બદલ ઇનામ તરીકે મળેલાં હોવાથી ઇનામી ગામ કહેવાય છે:—

(૧) મોટા વરાછા:—(પાઠકજીની અટકથી ઓળખાતા બનારસના નાગર બ્રાહ્મણ હાલ સુરતમાં રહે છે, તેઓના પૂર્વજોને સારી વિદ્વતા બદલ મળેલું.)

(૨) વાંઝ અને (૩) ડીંડોલી—(ગંગાધર શાસ્ત્રીના વંશજો પાસે છે.)

(૪) દેલાડવા, (૫) લેસ્તાન, (૬) ભાણોદ્રા, (૭) ઉંભેર, (૮) સોનારી, (એ ગામો અરદેશર કોટ-વાલની પાસે હતાં, તે પૈકી લેસ્તાન અને સોનારી હાલમાં સુરતના સ્ટોરવાળાના કુટુંબ પાસે છે. (૯) પુણા, (૧૦) વેસુ, (૧૧) આલવા, (૧૨) સણીઆમોદ એ વડોદરાના નવાબને તાબે છે.

સચીનના નવાબ સાહેબનાં ગામો—બધા મળીને ૧૬ ગામો છે. સચીન, વકથાણા, ભાટીયા, બોણુંધ, કનસાડ, ગોડાદરા, ડકનવાડા, ઉધના, સારોલી, ગવીયર, સરસાણા, ભીમપોર, દુમસ, લાછપુર, ઉન અને તરાજ.

મુખ્ય સ્થળો:—સુરત, રાંદેર, કતારગામ, ભાઠા, અડાજણ, અઠવા, તલંગપોર, વાંઝ, દેલાડવા, કુંભારીઆ, મોટાવરાછા, વરાછલી, અમરોલી, કુલપાડા, વેડ, ડભોલી, સીંગણપોર અને ઉધના.

સુરત:—તાપી નદીને ડાબે કાંઠે આવેલું છે. ત્યાંનું મુખડ અને હાથીદાંતનું કોતરકામ, કસબ અને રેશમનું ભરતકામ, ફીટ, કિનારી, કિનખાબનો વણાટ વખણાય છે. તે બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. સુરતની બરફી બહુ વખણાય છે. સુરતમાં ૧,૧૭,૪૩૪ માણસની વસ્તી છે.

રાંદેર:—તાપી નદીને જમણે કાંઠે આવેલું છે. એમાં વહોરા લોકોની વસ્તી વધારે છે. અહીંના બેર વખણાય છે.

કતારગામ:—સુરતની ઉત્તરે આવેલો મોટો ઠસ્ખો છે. ત્યાંની પાપડી વખણાય છે.

ભાઠા:—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે. શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે.

અડાજણુ:—સુરતથી પશ્ચિમે દોઢ મૈલ પર છે. રાંદેરી ખેર અને શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે.

અઠવા:—અહીં સરકારી ખેતીવાડીનું કારમ છે. અહીં પ્રથમ લશ્કર રહેતું હતું તેથી લેનને નામે ઓળખાય છે.

તલંગપેર:—મીઠું અને તુવેરની દાળ વેચવાનો ધંધો કેળી લોકો કરે છે.

વાંઝ, દેલાડવા:—ઇનામી ગામો છે.

કુંભારીઆ:—ખાગાયતી ગામ છે. અહીં સુરણ, રતાળુ, આહુ, મરચાં પુષ્કળ થાય છે.

મોટા વરાછા:—ઇનામી ગામ છે, અહીં સુખડનાં ઝાડો છે.

વરાછલી:—એ તાપી નદીના કીનારા પર આવેલું છે. અગાઉ ચોર્યાસી તાલુકાના મામલતદારની કચેરી હતી. અહીંથી થોડે છેટે કાગળ બનાવવાની—પેપર મીલ છે, પાણીની ટાંકી છે, અને તેની પાસે હાલમાં સ્થપાયેલો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને મફત શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા રાખેલી છે.

અમરોલી:—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

કુલપાડા:—તાપીનદીને કિનારે આવેલું છે. અહીં અશ્વનિકુમાર નામે પવિત્ર સ્થળ છે. ત્યાં હિંદુ લોક મુઠ્ઠાં બાળે છે. નદીના કીનારા પર મહાદેવનાં સુંદર દહેરાં છે. સ્થળ રમણીય છે.

વેડ, ડભોલી, સીંગણુપેર:—એ ત્રણે ગામો નજીકમાં છે. અહીંની કેરી અને જમરૂખ વખણાય છે. નજીકમાં બહુચરાજી માતાનું સ્થાનક છે.

ઉધના:—રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીં લીડલંજન મહાદેવનું દહેરું છે તથા શીતળા દેવનું સ્થાનક છે.

વિશેષ હકીકત—એ તાલુકામાં ચોર્યાશી ગામ હતાં. તેથી એ તાલુકાનું નામ ચોર્યાસી તાલુકો પડ્યું હતું. હાલમાં ૬૩ ખાલસા, ૭ ધનામી મળીને ૭૦ ગામે છે.

(૮) ઓરપાડ તાલુકો.

રચના—ઉત્તરે કીમ નદી, દક્ષિણે ચોર્યાશી તાલુકો અને તાપી નદી, પૂર્વે ગાયકવાડનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૯ મૈલ છે. અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૨૭ મૈલ છે. એ સૌથી મોટો તાલુકો છે. એનો આકાર કાંઈક ત્રિકોણના જેવો છે. એનો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફનો ઢાળ છે. એકંદર સપાટ છે.

નદીઓ—તાપી અને કીમ.

ખાડીઓ—સેના અને તેના.

આબોહવા—પશ્ચિમ તરફ દરિયો લાગેલો હોવાથી અહીંની હવા આખા જિલ્લા કરતાં હવા સુકી અને ગરમ છે, પાણીની અંદર પાચનશક્તિ વિશેષ છે. ખીજા તાલુકા કરતાં શારીરિક શક્તિમાં એ તાલુકો આગળ છે.

હવા ખાવાનું સ્થળ—હજીરા,

વસ્તી, ઉદ્યોગ, ધંધા—આ તાલુકાની વસ્તી ૫૪૪૪૦ માણસની છે. દરિયા કિનારે ખારવા લોકો રહે છે, તે વહાણવટાનો ધંધો કરે છે. ઓલપાડમાં લોઢાની તથા પિત્તળની સુકી અને ખાપરીયું બને છે. સાંધિયરમાં ગ્લાસલેટ બાળવાના લોઢાના ખડીયા અને તાળાં બને છે. દીહેણુ, કરંજ વગેરે ગામે ઉનના કામળા બને છે. દીહેણુનો તમાકુ વખણાય છે.

રેલ્વે સ્ટેશન—ઉતરાણુ, સાચણુ અને કીમ.

મુખ્ય સ્થળો—ઓલપાડ, સાંધીયર, પરીઆ, સાચણુ, કુડસદ, ગોથાણુ, કીમ, સ્યાહલા, કરંજ, ભગવા દાંડી, સરસ, દીહિણુ, પીંજરત, મોરામુંડાલી અને હજીરા.

ઓલપાડ—તાલુકાનું મથક છે, તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. અહીંની સુડી અને ખાપરીયું વખણાય છે.

સાંધીયર—એમાં લોઢાનાં તાળાં અને ખડીયા બને છે.

સાચણુ:—રેલ્વે સ્ટેશન છે. અને વેપાર ઠીક ચાલે છે, અહીં બે જીન છે.

કીમ:—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

સ્યાહલા:—શીતળા દેવનું જાત્રાનું સ્થળ છે. સાચણુ સ્ટેશનથી જવાય છે.

ભગવાદાંડી:—ઢરીઆ કીનારે આવેલું છે. અહીં દીવાદાંડી છે.

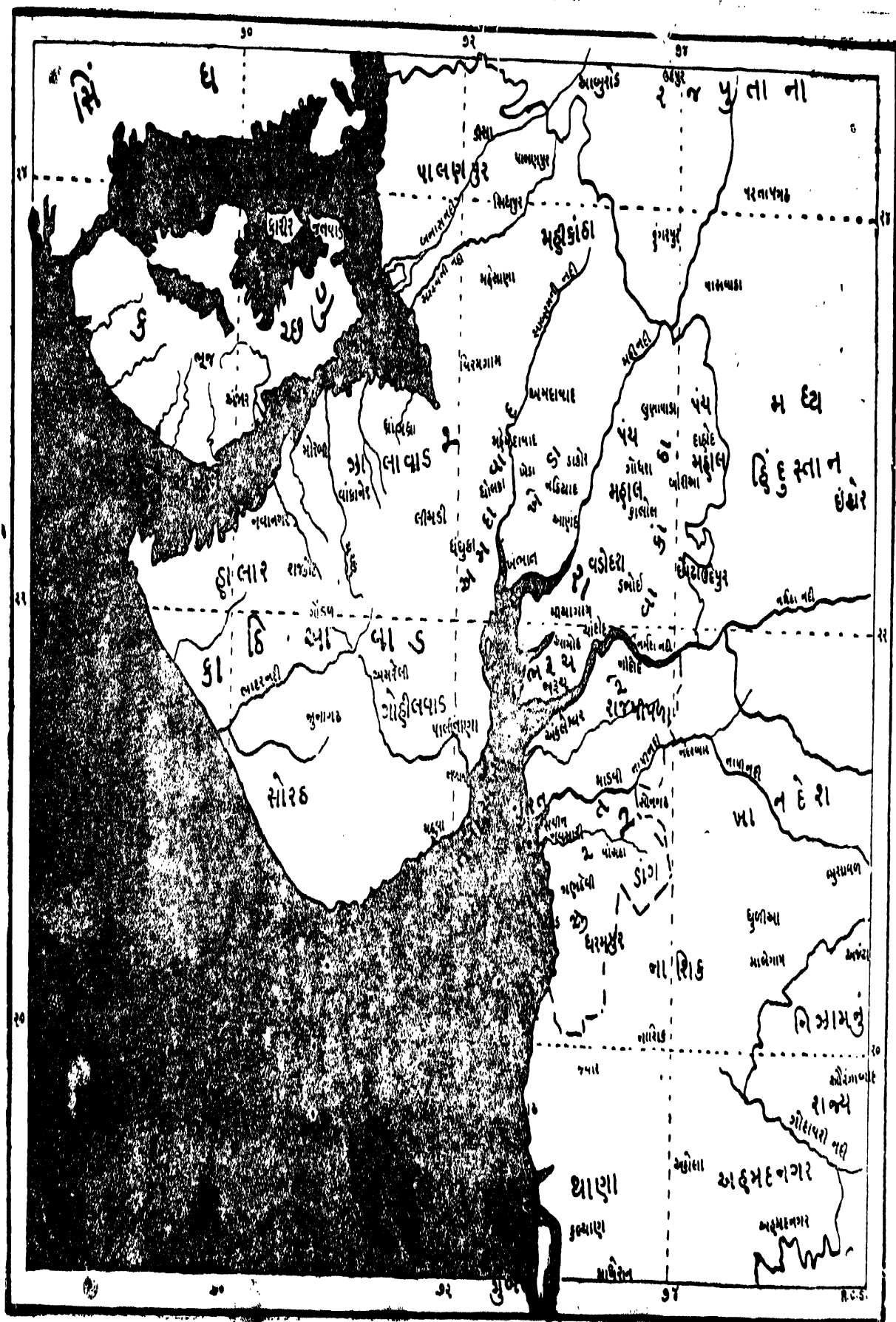
સરસ:—અહીં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું મંદિર છે, અને માગસર સુદ ૧૧ ને દિવસે જાત્રા ભરાય છે.

દીહિણુ:—તમાકુ વખણાય છે.

પીંજરત:—ખાદી અને કામળા બને છે.

મોરા મુંડાલી:—કુવાની જાત્રા ભરાય છે. મુંડાલી પ્રથમ બંદર હતું—અહીં પારસી લોકોનું સેનેટરીયમ છે.

હજીરા:—એનું ખીજું નામ ઢઉ છે. તાપી નદીના મુખ આગળ આવેલું છે હુવાખાવાનું સ્થળ છે. અહીં વોકસ સાહેબની કબર છે એ કબરને હજીરો કહે છે.

ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત પ્રાંત.

ઘણા જુના સમયમાં આ દેશમાં ગુર્જર નામના લોકોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તે ઉપરથી એનું નામ ગુજરાત પડ્યું છે. એજન્સિ અને ખાલસા મુલક (જિલ્લા) સાથેનો ભાગ તે ગુજરાત પ્રાંત અને એજન્સિ સિવાયનો ખાલસા મુલક તે ઉત્તરવિભાગ કહેવાય છે.

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને મારવાડ. પશ્ચિમે કચ્છનું રણ અને ખંભાતનો અખાત. દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર અને અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વે ખાનદેશ જિલ્લો અને માળવા પ્રાંત છે.

વિસ્તાર અને વસ્તી—એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૫૫ હજાર ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૮૦,૩૩,૫૪૧ માણસની છે. ઉત્તર વિભાગની પૂર્વે પશ્ચિમ પહોળાઈ ૨૦૦ મૈલ છે. અને ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૩૦૦ મૈલ છે. અને ઉત્તર વિભાગની વસ્તી ૩૭,૧૮,૭૬૫ માણસની છે ક્ષેત્રફળ ૧૩૫૭૮ ચો. મૈલ છે.

કુદરતી રચના:—ગુજરાત પ્રાંતના નકશા સામી નજર કરશો તો એ પ્રાંત કુદરતી રીતે બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો જણાશે. અને તે બે ભાગોને કચ્છનું રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચેનો સાંકડો જમીનનો પટ જોડી રહેલો છે. એટલે એ સાંકડા પટની ગુજરાતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે કુદરતી ભાગ બાણે પડેલા હોય એમ લાગે છે. એમનાં પૂર્વ ભાગને આપણે ઉત્તર વિભાગ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને પશ્ચિમ ભાગને કાઠીઆવાડ તરીકે ઓળખીએ છીએ. એના પૂર્વ ભાગની ઉત્તરે પૂર્વ અને દક્ષિણે

એમ ત્રણ દિશાએ પર્વતોની હાર લાગેલી છે, અને પશ્ચિમે સમુદ્ર આવેલો છે. અને બીજો પશ્ચિમ ભાગ જેને આપણે કાઠિઆવાડને નામે ઓળખીએ છીએ તેની ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર આવેલો છે અને એક બાજુએ જમીન છે એટલે એનો આકાર દ્વિપકલ્પ કહેવાય છે.

પહાડો—આબુ, આરાસુર, પાવાગઢ, સાતપુડા, ચોટીલો, બર્ડો, ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજે, છેલ્લા પાંચ કાઠિઆવાડના પર્વતો છે.

નદીઓ—સાબરમતી, મહી, ઢાઢર, નર્મદા, તાપી, બનાસ, સરસ્વતી, મીઢોળા, પૂર્ણા, ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ વગેરે.

સાબરમતી:—(૨૦૦ મૈલ) અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળો—અમદાવાદ, સાદરા, અને પ્રાંતીજ આવેલાં છે.

મહી:—(૩૨૦ મૈલ) એનો એક કાંટો ઉત્તરે ડુંગર-પુરના ડુંગરમાંથી નીકળે છે અને બીજો કાંટો વિંધ્યાચળમાંથી નીકળી બંને ભેગા થઈને ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળો—ખંભાત ઠાસરા, વાસદ, અને વાડાશીનોર આવેલાં છે.

નર્મદા:—(૬૦૦) મૈલ ગુજરાતની પૂર્વે બાજુએથી નીકળી આથમણી વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે, એનું બીજું નામ રેવા નદી છે. બધી નદી કરતાં આ નદી મોટી છે. એના ઉપર મુખ્ય સ્થળો:—ભરૂચ, અંકલેશ્વર,

હાંસોટ, શુકલતીર્થ, ભાડભુત, ઝગડીઆ, અને ચાણોદ કર્નાળી છે.

ખનાસ:—આખુ પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. આ નદી ખારી જમીનમાં વહે છે, તેથી એનું પાણી ખારું છે. તેનાં ઉપર મુખ્ય સ્થળો:—રાધન-પુર અને ડીસા.

સરસ્વતી:—આખુ પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. નદીનો થોડો ભાગ પૂર્વ-પશ્ચિમ વહે છે. તેટલા ભાગને પવિત્ર માની લોકો ત્યાં શ્રાદ્ધ કરાવે છે. સિદ્ધપુર એ નદીપર આવેલું છે.

ઢાઢર:—(૭૦ મૈલ) એનો એક ફાંટો વિશ્વામિત્રી પાવાગઢના ડુંગરમાંથી નીકળે છે, અને બીજો ફાંટો પાવાગઢની દક્ષિણના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર આમોદ, ઇટોલા અને વડોદરા આવેલાં છે. (બીજી નદીનું વર્ણન સુરત જિલ્લાના સામાન્ય વર્ણનમાં જુઓ.

અખાત:—કચ્છનો અને ખંભાતનો.

રણ:—કચ્છનું રણ છે.

ખંદરો:—જમનગર, દ્વારકાં, પોરખંદર, નવી-ખંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, દીવ, ભરૂચખાદ, ભાવ-નગર, ઘોઘા, ખંભાત, ભરૂચ અને સુરત.

હવા ખાવાનાં સ્થળ:—દુમસ, હજીરા, તીથલ, આખુ, અને પાવાગઢ.

જાત્રાનાં સ્થળો:—દ્વારકા, ડાકોર, વડતાળ, ગીરનાર, પાલીતાણા, શેત્રુંજે, શુકલતીર્થ, ભાડભુત, અશ્વનીકુમાર, ઉદવાડા, કુંતા અને બહુધાન.

ઉના પાણીના કુંડો:—ઉનાઈ, લસુંદ્રા, દુવા અને તુળશીશ્યામ.

સરોવર:—મલાવ, મુનસર, ગોમતી, નખી, નળ, છાબ અને કાંકરીઉં.

બેટો:—દીવ, શંખોદ્વાર, પીરમ, કાસવા અને ધંતુરીયા.

મીઠાંના અગર:—ખારાઘોડા, ધરાસણા, વસાઈ, ભાયંદર અને દમણ.

લશ્કરી છાવણી:—ડીસા, ઈડર, વડોદરા, વઢવાણ, અમદાવાદ અને રાજકોટ.

આખોડવા:—ગુજરાત પ્રાંત એ હિંદુસ્તાનનો બગીચો ગણાય છે. એટલે એના હવાપાણી, માણસ, જાનવર અને ખેતીને અનુકૂળ છે. ગુજરાતની પશ્ચિમે આવેલો ત્રિકોણાકાર કાઠિઆવાડ (દ્રિપકલ્પ) પ્રાંતની અંદર ડુંગરો બહુ આવેલા છે, અને જમીન પથરાવાળી હોવાથી અહીંની હવા સુકી છે. વરસાદ ઓછો પડે છે. ઉનાળામાં તાપ બહુ પડે છે. કિનારે દરીયો આવેલો હોવાથી ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે. ઉત્તર વિભાગની પશ્ચિમે દરીયો આવેલો હોવાથી તે ભાગની હવા ભેજવાળી છે, અને પૂર્વ ભાગમાં પર્વતોની હાર આવેલી હોવાથી ત્યાંની હવા ઠંડી સુકી ગણાય છે. પંચમહાલ જિલ્લો

જંગલનો પ્રદેશ હોવાથી ત્યાંના હવાપાણી ખરાબ છે. અમદાવાદ જિલ્લો કચ્છના રણની નજીક હોવાથી ત્યાંની હવા ઉનાળામાં બહુ ગરમ અને શિયાળામાં બહુ ઠંડી હોય છે. ખેડા જિલ્લાની જમીન રેતાળ છે. પરંતુ હવા ઉનાળા અને શિયાળામાં સમઘાત રહે છે. સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાની હવા સારી છે. બંને જિલ્લા ક્ષણદ્રુપ છે. ઘણું કરીને અહીં દુકાળ પડતો નથી. થાણા જિલ્લો દરિયાની નજીક હોવાથી હવા ભેજવાળી છે, અને જમીન ક્ષણદ્રુપ છે.

જમીન અને ખેતીની પેદાશ:—ગુજરાત પ્રાંતની ઉત્તરે આવેલા આબુ પર્વત અને કચ્છના રણની વચ્ચે મોટું મેદાન છે. તેમાં કશો પાક થતો નથી. પણ બનાસ નદીની દક્ષિણે અને ખંભાતના અખાતની ઉત્તરે તથા પૂર્વે નદીઓ હોવાથી ત્યાં સર્વપ્રકારનાં અનાજ, કપાસ, શેરડી, તમાકુ અને ક્ષણ છે. ખાસ કરીને કાળી, ગોરાકુ, રેતાળ, અને લાઠાની એમ ચાર પ્રકારની જમીન છે તેમાં બાજરી, ઘઉં, ચણા, કઠોળ, તથા તમાકુ, જીરૂ, વરિયાળી વગેરે પાક સારો થાય છે. કેટલાક ભાગને દરીઓ લાગેલો હોવાથી ત્યાં બંદરો છે, તેમાં કેટલાંક બંદરમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો ભાગ ચરોતર કહેવાય છે. ત્યાં તમાકુ સારો થાય છે, અને ઘી પણ સારા જથામાં મળે છે. ભરૂચ જિલ્લો અને વડોદરા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ કાનમ કહેવાય છે તે કપાસને માટે ઘણો સારો છે. ઘોળકા તાલુકાના દક્ષિણભાગને લાલ કહે છે ત્યાં ઘઉં સારા થાય છે, પંચમહાલની પહાડી જમીનમાં મકાઈનો પાક સારો થાય છે. અમદાવાદ જિલ્લો

રેતાળ હોવાથી ત્યાં કપાસ પાકતો નથી. ઘઉં, ચણા, બાજરી પુષ્કળ થાય છે.

વેપાર-ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો છે. જમીન કસવાળી હોવાથી દેશ આબાદ અને પૈસે ટકે સુખી છે. જમીનમાં પાકતી ચીજોનો સારો વેપાર ચાલે છે, અને ખનીજ પેદાશમાં આરાસુર પર્વતમાંથી કોઈક ઠેકાણે આરસ નીકળે છે. મહીકાંઠા આગળના એક ગામ આગળ અખરખની ખાણ છે. ખંભાત અને રેવાકાંઠામાં અક્રીકના પત્થર જડે છે. અમદાવાદમાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડનો વેપાર ચાલે છે. વીસનગરમાં ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસણ બને છે. આંતરસુખામાં લોઢાની છરી. પેથાપૂરમાં ખંદૂક, છાયલ. કપડવંજમાં કાચ, સાબુ. સુરતમાં જરી ને કસબનું ભરતકામ, હાથીદાંત ને સુખડનું કોતરકામ. ભરૂચમાં સુજની ટુવાલ. શિરોઈમાં તરવાર. આમોદમાં દેશી ચપ્પુ. પાટણના પટોળાં, વાસણ, સુડી. પોરબંદરના પત્થર વગેરે. વેપારની વખણાતી ચીજો છે. વળી સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં મિલઉદ્યોગ પણ ચાલે છે, તેમજ ઘણાંખરાં ગામોમાં તથા શહેર અને કસબામાં કપાસ પીલવાનાં જીનો તથા રૂ દાખવાનાં પ્રેસ વગેરે છે.

રેલ્વે—બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વે. (૨) ટાપ્ટીવેલી રેલ્વે. (૩) બીલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વે. (૪) કોસંબા રેલ્વે. (૫) રજપૂતાના માળવા રેલ્વે. (૬) ભાવનગર ગોંડળે રેલ્વે. એ સિવાય નાના કાંટા ઘણા છે.

રેલ્વે જંકશન:—વીરમગામ, અમદાવાદ, આણંદ, ગોધરા, વડોદરા, અંકલેશ્વર, સુરત, અને બીલીમોરા.

મુસલમાની રાજ્ય:—સચીન, ખંભાત, પાલ-ણપુર, રાધનપૂર, વાડાશીનોર, જુનાગઢ, અને જાફરાબાદ.

રાજ્યવહીવટ:—ગુજરાત પ્રાંતમાં જેટલો મુલક અંગ્રેજ સરકારનો ગણાય છે, તે ઉત્તરવિભાગને નામે ઓળખાય છે. તેના ઉપરી કમિશ્નર કહેવાય છે. આખા વિભાગનો વહીવટ ચલાવવાને સરળ થઈ પડે માટે નીચે પ્રમાણે ખાતાં રાખવામાં આવેલાં છે,

૧. મહેસુલી ખાતું—રેવન્યુ ખાતું:—મહેસુલ સંબંધી કામકાજ કરનાર ખાતું તે મહેસુલી ખાતું કહેવાય છે. તેના સૌથી ઉપરી અધિકારી કમિશ્નર છે. તે અમદાવાદ માં રહેછે ઉત્તર વિભાગના છ જિલ્લા પાડવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપરી કલેક્ટર કહેવાય છે, તે પોતાના જિલ્લાની મહેસુલ એકઠી કરેછે, અને કેટલાક ફોજદારી ગુનાનો જાતે ઈન્સાફ કરેછે તેથી તે ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે. જિલ્લાના તાલુકા પાડવામાં આવેલા છે. તાલુકાના અધિકારી મામલતદાર કહેવાય છે. કોઈ તાલુકો મોટો હોય તો તેના બે વિભાગ પાડે છે અને તેને પેટા મહાલ કહે છે તેના અધિકારી મહાલકરી કહેવાય છે, તેઓ તાલુકાની મહેસુલ એકઠી કરી જિલ્લાના કલેક્ટરને મોકલી આપે છે. તેઓ તાલુકાના કેટલાક નાના ગુન્ડાઓનો ઈન્સાફ કરે છે તેથી તે

મેજિસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે. તાલુકાના દરેક ગામમાં પટેલ હોય છે. અને તેને મદદ કરવાને તલાટી હોય છે. તેઓ ગામનું મહેસુલ એકઠું કરી તાલુકાના અધિકારીને મોકલી આપે છે. અને ગામમાં થતા ગુન્ડાની પોલીસ પટેલ દેખરેખ રાખે છે. અને તેવા ગુન્ડા બાબતની તાલુકામાં રહેતા પોલીસ સભા ઇન્સપેક્ટરને ખબર આપે છે.

(૨). પોલીસ ખાતું:—રાજ્યની અંદર થતા ગુન્ડાઓની તપાસ કરી તેનો ચોગ્ય ન્યાય કરવાને તેમજ પ્રબળ રક્ષણ કરવાને માટે સરકારે પોલીસખાતું રાખેલું હોય છે. તાલુકાના મુખ્ય ગામમાં એક અધિકારી રહે છે તેને પોલીસ સભા-ઇન્સપેક્ટર કહે છે. તે તાલુકાની શાંતિ-વ્યવસ્થા વગેરેની દેખરેખ રાખે છે. અને તેના ઉપરી અમલદાર પોલીસસુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ કહેવાય છે તે આખા જિલ્લાના પોલીસખાતાં પર દેખરેખ રાખે છે અને મોટા ગુન્ડાઓની તપાસ કરે છે. અને તેના ઉપરી તરીકે વિભાગના કમિશ્નર ગણાય છે.

(૩) દિવાની ખાતું:—લોકોના લેણ દેણ સંબંધીના વાંધાનો નિકાલ કરવાને એ ખાતું રાખેલું હોય છે. તાલુકાના નાના દાવાઓ હોય તે ચુકવવાને તાલુકામાં એક અધિકારી રાખવામાં આવે છે તેને મુન્સફ કહે છે. જિલ્લાના દરેક તાલુકામાં આવા મુન્સફ રાખવામાં આવતા નથી પણ ખાસ ખાસ તાલુકામાં એવી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. અને તેના ચુકાદાથી સંતોષ નહિ થાય તો જિલ્લામાં આવેલી સ્માલકોઝ કોર્ટ અને ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં અપીલ કરે છે અને તેથી સંતોષ

નહિ થાય તો હાઇકોર્ટ-મુંબઈ અપીલ કરે છે. લેણદેણ સંબંધીની તકરારમાં બન્ને પક્ષવાળાને સ્ટાંપ ફી, વકીલ ફી, વગેરે ઘણો ખર્ચ થાય છે. તેમાંથી થોડો ભાગ દાવો જીતે તો હારેલા પાસેથી મળે છે.

(૪) કેળવણી ખાતુ—જિલ્લામાં વસ્તાં બાળકોને કેળવણી આપવા માટે આ ખાતુ ખોલવામાં આવેલું છે. તેના ઉપરી-અધિકારી ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે. તે જિલ્લાની કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખે છે. અને તેના હાથ નીચે દરેક તાલુકા માટે એકએક આસિ. ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર રાખેલા હોય છે તેઓ તાલુકાની બધી શાળાઓ તપાસે છે અને આખા વિભાગના કેળવણી ખાતાના અધિકારી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે તે અમદાવાદમાં રહે છે.

(૫) બાંધકામ ખાતુ—સરકારી મકાનો, બહિર રસ્તા, નદીના પૂલ વગેરે બાંધવાનું તથા તેને સુધારવાનું કામ કરનાર ખાતું તે બાંધકામ ખાતું કહેવાય છે. એ સંબંધી દેખરેખ રાખવાને તાલુકામાં એક માણસ હોય છે તેને ઓવરસીઅર કહે છે. અને તેના અધિકારી જિલ્લાના ઇન્જનેર કહેવાય છે. તેની ઓફીસ જિલ્લાના મુખ્ય સ્થળમાં રહે છે તેના ઉપરી પ્રાંતના સુપ્રિટેન્ડીંગ ઇન્જનીયર હોય છે.

(૬) સુખાકારી ખાતું:—લોકોની તંદુરસ્તી ઉપર દેખરેખ રાખવાને તથા ગરીબ લોકોને દવા વગેરે મફત આપવાને માટે સરકાર તરફથી આ ખાતું ખોલવામાં આવેલું છે. દરેક તાલુકામાં એક હોસ્પિટાલ રાખવામાં આવે છે અને ત્યાં એક ડૉક્ટર હોય છે. તે તાલુકાના લોકોને દવા વગેરે

આપે છે. અને જીલ્લાના મુખ્ય સ્થળે એક મોટી હોસ્પિટાલ રાખવામાં આવે છે તેને સીવીલ હોસ્પિટાલ કહે છે. ત્યાં સીવીલ સર્જન-વિભાગ તાસ થયેલા ડૉક્ટર હોય છે. તથા સ્ત્રીઓને માટે સ્ત્રી ડૉક્ટર રાખવામાં આવે છે એ ખાતાના અધિકારી ડેપુટી કમિશ્નર હોય છે. એ સિવાય પશુઓને માટે પણ દરેક તાલુકામાં જીલ્લા દવાખાનાં રાખવામાં આવે છે.

(૭) શીતળા ખાતું:—શીતળાએ શરીરમાં વધી ગયેલી અતિશય ગરમીનો રોગ છે. કેટલાક લોકો એને દેવ તરીકે માને છે અને તેને માટે દવા વગેરે કરતા નથી. એથી ખાળકને ઘણું હેરાન થવું પડે છે, વળી એ એવી રોગ છે તેથી એને ફેલાતો અટકાવવાને સરકાર તરફથી નાના ખાળકોને રસી મૂકવામાં આવે છે કે જેથી મોટા શીતળા આવવાનો સંભવ રહેતો નથી. એ રસી મૂકવાનું કામ કરનાર ખાતું તે શીતળા ખાતું કહેવાય છે. દરેક તાલુકામાં એને માટે એક એક માણસ રાખવામાં આવે છે તેને વેક્સીનેટર કહે છે. તેના ઉપર જીલ્લા બોર્ડના પ્રમુખ સાહેબ દેખરેખ રાખે છે.

(૮) લોકલ ફંડ ખાતું:—સરકાર લોકો પાસેથી જમીનનું મહેસુલ લે છે, તે ઉપરાંત દર રૂપિએ એક આના પ્રમાણે વધુ પૈસા ઉઘરાવે છે તેને લોકલ ફંડ કહે છે એ પૈસા લોકોના હિતને માટે વાપરવા એકઠા કરે છે. અને તેમાંથી કુવા, વાવ, તળાવ, રસ્તા, પૂલો, દિવાળત્તી વગેરે પાછળ ખર્ચ કરવામાં આવે છે અને નિશાળ ખાતામાં એ ફંડમાંથી અર્ધો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. એ પૈસાનો વહીવટ કરવાને તાલુકામાં એક બોર્ડ નીમવામાં આવે

છે તેને તાલુકા લો. બોર્ડ કહે છે. અને આખા જિલ્લાની વ્યવસ્થાને માટે દરેક તાલુકામાંથી ત્રણ ત્રણ માણસો અને સરકાર તરફના ૧૦ મળી ૩૪ માણસોની એક સભા હોય છે તેને જિલ્લા લોકલ બોર્ડ કહે છે તેના ઉપરી પ્રેસિડેન્ટ-પ્રમુખ નીમવામાં આવે છે. તેની દેખરેખ નીચે એ સભા કામકાજ કરે છે. શહેરમાં એ પ્રમાણે વહીવટ કરનારા મંડળને મ્યુનિસિપાલિટી કહે છે.

(૯) પોસ્ટખાતુ—ખહારગામ અગર દૂર દેશ પર-દેશમાં કાગળ, પૈસા કે કોઈ પણ ચીજ મોકલવાની ગોઠવણ કરનાર ખાતુ તે પોસ્ટખાતુ કહેવાય છે. દરેક મોટા ગામે પોસ્ટ ઓફીસ હોય છે. જ્યાં પોસ્ટ ઓફીસમાં વધારે કામ ન હોય ત્યાં ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકને અમુક રૂપીઆ પગાર આપી એ કામ સોંપવામાં આવે છે અને મોટા કસ્ટામાં જુદી પોસ્ટ ઓફીસ રાખવામાં આવે છે. ત્યાં પોસ્ટ માસ્ટર નીમવામાં આવે છે એ ખાતાના અધિકારી પોસ્ટલ ઈન્સ-પેક્ટર કહેવાય છે અને તેના ઉપરી આખા જિલ્લાના પોસ્ટ ખાતાના અધિકારી પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે. એ ખાતાની વ્યવસ્થા દેશી રાજ્યમાં પણ અંગ્રેજ સરકારના તરફથી રાખવામાં આવે છે.

(૧૦) આખકારીખાતુ—તાડી, દાડ વગેરેની ઉપજ ઉપર દેખરેખ રાખનાર ખાતુ તે આખકારીખાતુ કહેવાય છે. દાડ વેચવાને જેને લાઇસન્સ પરવાનગી મળી હોય તેજ વેચી શકે છે. એવા લાઇસન્સદારો ઉપર દેખરેખ રાખવાને તથા તેઓ દાડની અંદર મિશ્રણ કરી વેચે નહિ તેની તપાસ

માંટે, તેમજ ખાનગી રીતે ખીજા લોકો દારૂ ગાળે નહિ તે માટે દરેક તાલુકામાં એક એક ઈન્સપેક્ટર રાખેલો હોય છે તેને આખકારી ઈન્સપેક્ટર કહે છે. તેના ઉપરી જિલ્લામાં આખકારી કલેક્ટર હોય છે. અને તેના ઉપરી ધલાકાના આખકારી કમિશ્નર હોય છે જે મુંબઈમાં રહે છે.

(૧૧) જગાત ખાતું—ખડારથી રેલ્વે માર્ગે, ગાડાં વાટે અગર બંદર મારફત આવતા માલ ઉપર દેખરેખ રાખનારું ખાતું તે જગાત ખાતું કહેવાય છે. તેના ઉપરી જિલ્લાના કસ્ટમ કલેક્ટર હોય છે. શહેરમાં આવતા માલ ઉપર મ્યુનિસિપાલિટી જગાત લે છે.

(૧૨) જંગલ ખાતું—જંગલમાં થતા ઇમારતી માલની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાને સરકાર તરફથી દરેક જંગલમાં ઓફીસ રાખવામાં આવે છે અને ત્યાં એક અધિકારી રાખેલો હોય છે. તેને ફોરેસ્ટ ઓફીસર કહે છે.

(૧૩) સર્વેખાતું—માપણી ખાતું—ખેડુતો પોતાની માલકીની જમીન ખેડે છે તેના ઉપર સરકાર દર વિંધે અમુક રૂપિયા કર લે છે તેને મહેસુલ કહે છે એ મહેસુલ નક્કી કરવાને માટે જમીનની બરાબર માપણી કરવાની જરૂર પડે છે તે માપણી કરવાને માટે જે ખાતું રાખેલું હોય છે તે માપણી ખાતું—સર્વેખાતું કહેવાય છે. દરેક તાલુકામાં એક એક માપણી કરનાર માણસ રાખવામાં આવે છે જેને સર્વેયર કહે છે.

ઉત્તર વિભાગ.

જિલ્લો—મુખ્ય સ્થળ—એજન્સી—મુખ્ય સ્થળ—

૧. અમદાવાદ—અમદાવાદ (૧) પાલણપુર—પાલણપુર
૨. ખેડા—નડીઆદ (૨) મહીકાંઠા—સાદરા
૩. પંચમહાલ—ગોધરા (૩) રેવાકાંઠા—નાદોદ
૪. ભરૂચ—ભરૂચ (૪) કાઠિયાવાડ—રાજકોટ
૫. સુરત—સુરત (૫) સુરત—સુરત
૬. થાણા—થાણા

સંસ્થાન (૧) ખંભાત (૨) જવાર

(૧) અમદાવાદ જિલ્લો.

વિસ્તાર—વસ્તી:—ઉત્તર વિભાગમાં સૌથી ઉત્તરે આ જિલ્લો આવેલો છે. અને બધા જિલ્લામાં સૌથી મોટો આ જિલ્લો છે. ૮૮૪ ગામો છે. તેમાં ૫૩ ધનામી છે. એનું ક્ષેત્રગણ ૩૮૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૮,૯૦,૯૧૧ માણસની છે.

નદીઓ—સાબરમતી:—અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એના ઉપર અમદાવાદ શહેર આવેલું છે.

હાથમતી, ખારી, વાત્રક, મેશ્વો નાની નદીઓ છે. તે પણ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

સરોવર:—નળ નામે ખાસ પાણીનું સરોવર છે.

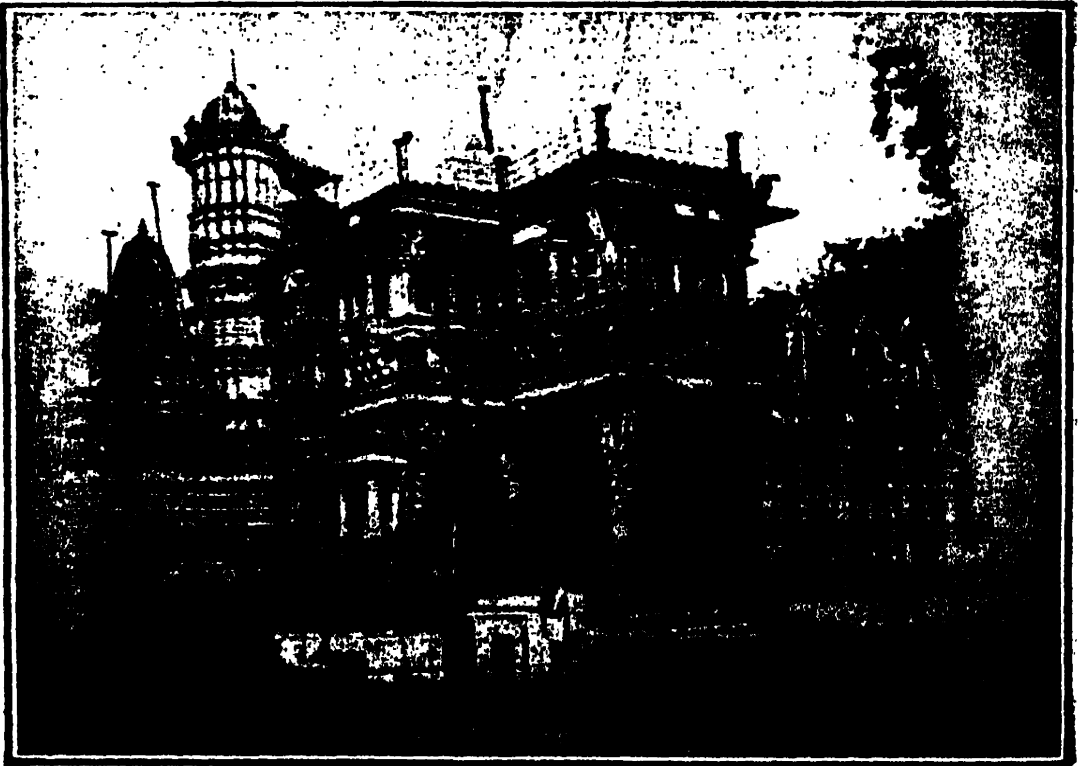
તાલુકા:—ઉત્તરદશકોઈ, દક્ષિણદશકોઈ, વીર-મગામ, પ્રાંતીજ, ધેણકા અને ધંધુકા

પેટામહાલ:—મોડાસા, સાણંદ અને ઘોઘા

રેલ્વે સ્ટેશન:—અમદાવાદ, સાબરમતી, ખારા-
ઘોડા, પ્રાંતીજ, ઘોળકા, સાણંદ અને વીરમગામ

મુખ્ય સ્થળો:—અમદાવાદ—સાબરમતી નદીને
કાંઠે આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૪૧૨માં અહમદશાહે વસાવેલું
તેથી એનું નામ અમદાવાદ પડ્યું હતું. ત્યાં સુલતાન
અહમદશાહની રાજધાની હતી તેથી રાજનગર પણ કહે છે.
ત્યાં ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નર રહે છે.

જોવા લાયક સ્થળો:—જુમામસ્જિદ, શાહ-
આલમનો રોજો, કાંકરીયું તળાવ, ભદ્રનો કિલ્લો,

હીસીંગનું ઢહેરું.

હડીસીંગનું દહેરું અને શાહીખાગ વગેરે. એ શહેરમાં લગભગ પોણોસો કાપડની મીલો છે. ઉપરાંત કિનખાખ, રેશમી કાપડ પણ બને છે.

વીરમગામ—રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ બંધાવેલાં મુનસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે. એ ખારાઘોડા અને કાઠિઆવાડનું નાકું છે.

ખારાઘોડા—વીરમગામથી રેલ્વે જાય છે. અહીં વરાગડું મીઠું પકવવામાં આવે છે, અને અહીં કસ્ટમ ખાતાની ઓફીસ છે.

ઘોળકા—સુંઠ અને દાડમ વખણાય છે. અહીં મીનળદેવીએ બંધાવેલું મલાવ તળાવ છે.

ધંધુકા—એની આસપાસના ભાગને લાલ કહે છે. ત્યાંના ઘઉં વખણાય છે.

ઘોઘા—ખંભાતના અખાતને કિનારે બંદર છે, ત્યાંની હવા સારી છે.

(૨) ખેડા જિલ્લો.

વિસ્તાર, વસ્તી—આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૯૬ ચો. મા. છે. એમાં ૭,૧૦૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. બધા જિલ્લા કરતાં ગાદી વસ્તીવાળો જિલ્લો છે. ૫૮૯ ગામો છે. તેમાં ૩૦ ઇનામી ગામો છે. એના મધ્ય ભાગને ચરોતર કહે છે. ત્યાંનો તમાકુ વખણાય છે. અહીં તમાકુ, વરીયાળી અને જીરૂનો પાક વધારે થાય છે.

નદીઓ:—સાબરમતી, મહી, વાત્રક મેન્વા શેઠી, અને ખારી.

તાલુકા:—કપડવંજ, ઠાસરા, નદિઆદ, મેમ-
દાવાદ, માતર, આણુંદ, અને બોરસદ.

રેલ્વે સ્ટેશન:—આણુંદ, નડીઆદ, મેમદાવાદ
અને ડાકોર આણુંદ રેલ્વે જંકશન છે. ત્યાંથી ડાકોર જવાય છે.

મુખ્ય સ્થળો:—કપડવંજ—કાચ અને સાબુ વખણાય
છે. અહીંની જમીનમાં ઉસ અને સાજીખાર હોવાથી અહીં
કાચ અને સાબુ બને છે.

લસુંદ્રા—ઉના પાણીનો કુંડ છે. તે પાણીમાં ગંધકની
વાસ આવે છે તેમાં નહાવાથી ચામડીના દરદને કાયદો થાય છે.

ડાકોર—ઠાસરા તાલુકામાં આવેલું છે. એ રણછોડજીની
જાત્રાનું પ્રખ્યાત ધામ છે. આસો શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે અહીં
મેળો ભરાય છે.

નડિઆદ—આખા જિલ્લામાં મોટું ગામ છે. અહીં
અનાથાશ્રમ છે.

વડતાલ—નડીઆદ તાલુકામાં આવેલું છે. અહીં
સ્વામીનારાયણની ગાદી હોવાથી જાત્રાનું ધામ છે. રામનવમી
અને કારતકી પુનેમે મેળો ભરાય છે.

મહેમદાવાદ—મહુમુદ બેગડાએ વસાવેલું તે ઉપરથી
મહેમદાવાદ નામ પડ્યું હતું, અહીં ભમરીઓ કુવો બેવા
લાયક છે. તેની અંદર અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લા સુધી ઘોડા-
ગાડી જઈ શકે એવી મહુમુદ બેગડાના વખતની રચના છે.
હાલ એ રસ્તો બંધ છે.

બેડા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર વાત્રક અને શેઠીના
સગમપર આવેલું છે.

આણંદ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે, અને રેલ્વેનું જંકશન છે.

ખોરસદ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંનો તમાકુ અને ખીડી વખણાય છે.

(૩) પંચમહાલ જિલ્લો.

વિસ્તાર, વસ્તી—એ જિલ્લો ખેડા જિલ્લાની પૂર્વમાં આવેલો છે. એમાં પાંચ મહાલ હોવાથી એનું નામ પંચ-મહાલ પડ્યું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૦૬ ચો. મા. છે. અને વસ્તી ૩,૭૪,૮૬૦ માણસની છે. ૭૫૦ ગામો છે અને તેમાં ૮૬ ઇનામી છે. મુખ્ય વસ્તી ભીલ લોકોની છે. અહીંના હવાપાણી ખરાબ છે. મુખ્ય પાક મકાઈનો છે. જંગલમાં લાખ પુષ્કળ થાય છે. તે એકઠી કરી ભીલ લોકો વેચે છે. જંગલમાં સાગ, સીસમ વગેરે ઇમારતી લાકડાં થાય છે.

ખનીજ—અહીંના ડુંગરમાંથી સીસુ, લોખંડ અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

ડુંગર—પાવાગઢ એ ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેની ઉપર કાળીકા માતાનું દેવળ છે. કેટલાક લોકો ઉનાળામાં ત્યાં હવાખાવા જાય છે. ગુજરાતમાં જોવા લાયક સ્થળ છે. ચાંપા-નેરના કેટ પાસેથી એનાપર ચઢવાનો રસ્તો છે. એના ઉપર જૈન લોકોના દેહરાં પણ છે.

નદીઓ—મહી અને પાનમ.

તાલુકા—ગોધરા, હાલોલ, કાલોલ, ઝાલોલ અને ઠાહોલ.

પેટામહાલ—ઝાલોદ અને દાહોદ એ પેટા મહાલ ગણાય છે.

રેલ્વે સ્ટેશન—ચાંપાનેર, હાલોલ, ગોધરા, ગોધરા રેલ્વે જંકશન છે.

ઉનાપાણીના કુંડ—કુવા

મુખ્ય સ્થળો—ગોધરા—એમાં ગોધરક નામે તળાવ છે. તે ઉપરથી ગોધરા નામ પડ્યું હતું. અહીં લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે.

કાલોલ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

હાલોલ—મહમુદ બેગડાના વખતમાં હાલુર નામના સુથારે અહીં સુંદર બગીચો બનાવેલો તેથી તેનું નામ હાલોલ પડ્યું હતું.

દાહોદ—એ ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે. અહીં છાબ નામે જુનું તળાવ છે. તેને માટે એમ કહેવાય છે, કે સિદ્ધરાજના વખતમાં અહીં એક લોકોની એટલી બધી ગાદી વસ્તી હતી, કે તેમાંના દરેક જણ એક એક છાબ મટોડું ખોદવાથી આખું તળાવ તૈયાર થયું હતું, તે ઉપરથી તે તળાવનું નામ છાબ તળાવ પડ્યું હતું. અહીં બે રાજ્યની હદ હોવાથી દાહોદ નામ પડ્યું.

ઝાલોદ:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

ચાંપાનેર—વનરાજના મંત્રી ચાંપા નામના વાણીઆએ વસાવેલું તેથી ચાંપાનેર નામ પડ્યું હતું. અહીં એક કિલ્લો બેવાલાયક છે.

(૪) ભરૂચ જિલ્લો.

વિસ્તાર-વસ્તી:—એ જિલ્લો ખેડાજિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે, અને પંચમહાલ કરતાં સહેજ નાનો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૬૮ ચો. મા. છે. અને વસ્તી ૩,૦૭,૭૪૫ માણસની છે. ૪૨૫ ગામો છે તેમાં ૧૫ ઈનામી ગામો છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય પાક રૂનો ગણાય છે. તેમાં પણ કાનમ ભાગનો રૂ વખણાય છે.

નદીઓ:—નર્મદા, મહી, ઢાઢર અને કીમ.

તાલુકા:—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ અને જંબુસર.

પેટામહાલ:—હાંસોટ. **રેલ્વે સ્ટેશન:**—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ચમારગામ અને પાલેજ.

મુખ્ય સ્થળો:—ભરૂચ—નર્મદા નદીને કિનારે પાઘડી પને આવેલું છે. એમાં ભૃગુઋષિનો આશ્રમ હતો, તે ઉપરથી એનું નામ ભરૂચ પડ્યું હતું. હજી પણ નદીને કાંઠે ભૃગુઋષિનો આશ્રમ અને દશાશ્વમેઘ યજ્ઞનાં સ્થાન જોવાલાયક છે. ભરૂચનો તંબાકુ વખણાય છે.

અંકલેશ્વર:—રેલ્વે જંકશન છે. અહીંની રેલ્વે નાંદોદ સુધી જાય છે. નાંદોદથી લાકડાં મીણ, મધ, વાંસ વગેરે જંગલોની પેદાશનો વેપાર અહીંથી ચાલે છે.

ભાડભુત:—નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે ભરૂચથી ૮ મૈલ દૂર છે. અહીં ભાડભુતેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે. જ્યારે અધિક મહિનો ભાદરવામાં આવે છે. ત્યારે અહીં આખો મહિનો જાત્રા ભરાય છે.

શુકલતીર્થ:—નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે આવેલું છે. અહીં ઝંકારેશ્વર મહાદેવની મૂર્તિ છે. દર કાર્તિકી પુનેમે મોટો મેળો ભરાય છે. શુકલતીર્થ પાસે કુખીરવડ જોવાલાયક છે. એ વડનો વિસ્તાર એટલો મોટો હતો કે જેની છાયાં નીચે સાત હજાર માણસ ખુશીથી રહી શકતાં હતાં.

હાંસોટ:—મોટું ગામ છે. અહીંના ઘઉં વખણાય છે.

આમોદ:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંના દેશી ચણુ અને અસ્ત્રા વખણાય છે. એ સિવાય જંબુસર, ટંકારીઆ, વાગરા અને દેહેજ વગેરે મોટાં ગામો છે. તેમાં ટંકારીઆ અને દેહેજ બંદર છે.

(૬) થાણા જિલ્લો.

વિસ્તાર, વસ્તી:—ઉત્તર વિભાગની દક્ષિણે એ જિલ્લો આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪૨૪ ચો. મા. છે. અને વસ્તી ૭,૫૯,૯૧૬ માણસની છે. મરાઠી ભાષા બોલાય છે, અને અહીંના ગ્રાહણો ચિત્તપાવન અથવા કોકણુસ્થ કહેવાય છે. મુખ્ય પાક ડાંગરનો છે. જમીન પથરાવાળી હોવાથી ખીજો પાક થતો નથી. કિનારા તરફના તાલુકા ફળદ્રુપ હોવાથી ત્યાં શેરડી, કેળાં, પાન, આહુ, નાળિયેર વગેરે થાય છે. વસઈ અને ભાયંદરમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે.

પર્વતો:—સદ્યાદ્રી. **ખેટ:**—વસઈ અને સાષ્ટી.

તાલુકા:—ડહાણું, માહીમ, વસાઈ, સાષ્ટી, ભીંવડી, વાડે, શાહપુર, મુરવાડ અને કલ્યાણ તેમાં પ્રથમના પાંચ દરિઆ કિનારે આવેલા છે.

મુખ્ય સ્થળો:—થાણા:—જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ છે. સાદી ખેટમાં આવેલું છે.

વાંદરા:—મુંબઈથી નવ માઈલ દૂર છે. થાણા જિલ્લાનું નાકું છે. અહીં ખીડી ખનાવવાનાં કારખાનાં છે.

વસાઈ:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંના પાન અને કેળાં વખણાય છે.

માહીમ:—હલવો વખણાય છે.

કલ્યાણ:—જીનું રાજધાનીનું શહેર હતું. અહીંથી જી. આઈ. પી. રેલ્વેનો ફાંટો નાશક તરફ જાય છે.

ખોરીવલી:—સ્ટેશનથી દોઢ મૈલપર આવેલું છે. અહીંથી થોડે દૂર કેનેરીની ગુફા જોવા લાયક છે.

દેશી રાજ્ય.

ઉત્તર વિલાગની આસપાસ ત્રણ પ્રકારના દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. (૧) કેટલાંક દેશી રાજ્ય અથવા એજન્સિ ઉત્તર વિલાગના કમિશ્નરની દેખરેખ નીચે છે. (૨) કાઠિઆવાડ જેવી મોટી એજન્સિ જેના ઉપરી ગવર્નર જનરલ તરફથી નીમાએલા અમલદાર—એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ દેખરેખ રાખે છે. (૩) ગાયકવાડનું દેશી રાજ્ય જે હિંદના સૌથી ઉપરી અમલદાર વૉઈસરોયની દેખરેખ નીચે છે. ત્યાં તેમના તરફથી રેસીડન્ટ રાખવામાં આવે છે. એટલે વૉઈસરોયની દેખરેખ નીચેના, ગવર્નરની દેખરેખ નીચેના અને કમિશ્નરની દેખરેખ નીચેના. એમ ત્રણ પ્રકારના દેશી રાજ્યો થયાં.

એજન્સિ.

મુખ્ય એજન્સિ ત્રણ છે. (૧) પાલણપુર, (૨) મહિકાંડા, અને રેવાકાંડા. એ દરેકનો ઉપરી પોલીટીકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

(૧) પાલણપુર એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકત:—એ ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલી સૌથી મોટી એજન્સિ છે. એનો ઉપરી પોલીટીકલ એજન્ટ રાજકોટમાં રહે છે. એમાં નાનાં મોટાં ૧૩ દેશી રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૩૯૩ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૫,૧૮,૫૬૬ માણસની છે. અહીંની જમીન ખારી છે. ફક્ત ડાંગર અને કપાસજ પાકે છે. ઉનાળામાં સખ્ત તાપ પડે છે.

પર્વત:—અરવલ્લી અને શિરોહી.

નદીઓ:—ખનારસ અને સરસ્વતી. એમાં સરસ્વતી નદી પવિત્ર મનાય છે.

વેપારનાં મથક:—પાલણપુર, રાધનપુર અને મુંજપુર.

મુસલમાની રાજ્ય:—પાલણપુર અને રાધનપુર.

રજપુત રાજ્ય:—વાવ અને થરાદ.

કોળીનાં રાજ્ય:—ભામર અને કાંકરેજ.

લશ્કરની છાવણી:—ડીસા. નિકાશ:—સુરખાર, સરસવ, તલ, ચંપા અને કેવડાનું અત્તર.

(૨) મહિકાંડા એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકત:—આ એજન્સિ ગુજરાતના ઇશાન ખૂણામાં આવેલી છે. મહી નદીને કાંઠે આવેલી હોવાથી એનું

નામ મહીકાંઠા એજન્સિ પડયું છે. એનો પોલીટીકલ એજન્ટ સાદરામાં રહે છે. એજન્સિનું થોડું કામકાજ કમિશ્નર મારફત ચાલે છે, અને બાકીનું ગવર્નર સાથે ચાલે છે. એમાં નાનાં મોટાં ૬૩ રાજ્યો છે. એનો ઘણો ભાગ જંગલ અને ડુંગરાથી ભરપુર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૧૨૪ ચો. મૈલ છે, અને ૪,૫૦,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. જંગલમાં સુખડ, મહુડાં, આંબા, રાયણ વગેરે ઝાડો છે.

પર્વતો—આબુ અને આરાસુર.

નદીઓ—સાબરમતી, સરસ્વતી, હાથમતી, મેશ્વો અને વાત્રક. એમાં હાથમતીનું પાણી અમનગરની ઉત્તરે બંધ બાંધી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ખનીજ—ઈમારતી પથર, આરસપહાણ, અખરખ તથા ચક્રમકનો પથર થાય છે.

મુખ્ય સ્થળો—ઇડર અહીં રાઠોડ રજપુત રાજા રહે છે. નજીકના ડુંગરપર આવેલો ઇડરગઢ જોવાવાચક છે.

અમનગર—અહમદશાહે ઈ.સ. ૧૪૨૭માં વસાવ્યું હતું. એમાં બાદશાહી મહેલ જોવાલાયક છે. અહીં પથરની ખાણ છે.

ઢાંતા—પરમાર રજપુત રાજાનું રાજ્ય છે. અહીં આરાસુર પર્વત ઉપર અંબાજી માતાનું પ્રખ્યાત જાત્રાનું ધામ છે. તેની રાજાને મોટી ઉપજ થાય છે. અહીં જાત્રાળુઓ પાસેથી માથાવેરો લેવામાં આવે છે.

સાદરા—લશ્કરી છાવણી છે પોલીટીકલ એજન્ટ રહે છે.

પેથાપુર—છાયલ, બંડુક, તલવાર, ભાલા વગેરે હથિયાર તથા તાળાં વખણાય છે.

મોહનપુર—એ તાલુકામાં અડપોદરા ગામ પાસે અખરખની ખાણ છે.

ખેડબ્રહ્મા—ઇડરમાં જત્રાનું સ્થળ છે. બ્રહ્માની મૂર્તિ—જે રેતીની બનાવેલી છે તે જોવા લાયક છે.

શામળાજી—ઇડરમાં મેશ્વો નદીને કાંઠે પવિત્ર ધામ છે. શ્રીકૃષ્ણજીની મૂર્તિ છે. તથા ગાંધારીની મૂર્તિ છે. કારતક સુદ પુનેમે મેળો ભરાય છે.

નિકાશ—અનાજ, તલ, સરસવ, સાબુ, અડીણ અને શેરડી.

(૩) રેવાકાંઠા એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકત—એમાંના કેટલાંક રાજ્ય રેવા (નર્મદા) નદીને કાંઠે આવેલાં હોવાથી એનું નામ રેવાકાંઠા એજન્સિ પડ્યું છે. એ ગુજરાતની પૂર્વે આવેલી છે. એમાં નાનાં મોટાં મળીને દર રાજ્યો છે. મહીકાંઠા કરતાં દોઢગણી મોટી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૫૬ ચો. મૈલ છે. વસ્તી ૭,૫૩,૦૫૮, માણસની છે. એનો પોલીટીકલ એજન્ટ ગોધરામાં રહે છે. એના ઘણા ખરા ભાગમાં જંગલ આવેલું છે. ત્યાં ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે. જંગલમાં વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુક્કર વગેરે જનાવર થાય છે. મહુડા, સાગ, સીસમ, સાદડો, ખીલી, હળદવણ, વાંસ અને ખેરની પેદાશ જંગલમાં પુષ્કળ થાય છે.

પર્વતો—સાતપૂડા, અને રાજપીપળા.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, કીમ, અને કરજણ.

ખનીજ—અખરખ, લોહું, મેગેનીઝ થાય છે.

મુખ્ય સંસ્થાન:—રાજપીપળા, છોટાઉદેપૂર, ખારીઆ, લુણાવાડા, મુંથ અને વાડાશીનોર.

રાજપીપળા:—ગોહિલ રજપુતનું રાજ્ય છે. તેની રાજધાની નાંદોદ કરજણ નદી ઉપર આવેલું છે. ઇમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૧૭ ચો. મૈલ અને વસ્તી ૧૬૦૪૨૫ માણસની છે.

છોટાઉદેપૂર:—ચૌહાણ રજપુતનું રાજ્ય છે. તેની રાજધાની છોટાઉદેપૂર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચો. મૈલ છે. વસ્તી ૧,૨૫,૭૦૨ માણસની છે.

ખારીઆ:—ચૌહાણ રજપુતનું રાજ્ય છે. એની હવા ખરાબ છે. ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૧,૩૭,૨૯૧ માણસની છે.

લુણાવાડા:—સોલંકી રજપુતનું રાજ્ય છે. રાજધાની લુણાવાડા. ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચો. મૈલ છે અને વસ્તી ૮૩૧૩૬ માણસની છે.

મુંથ:—એ સંસ્થાન છે. એનો ખીલે કસ્થો રામપૂર છે. તેથી તે મુંથરામપૂર કહેવાય છે. એ પરમાર રજપુતનું રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૭૦,૬૫૭ માણસની છે.

વાડાશીનોર:—નવાખનું રાજ્ય છે, એની વસ્તી ૪૪ હજાર માણસની છે. એ સિવાય મુરખાણ અને મોખડીઘાટ જોવા લાયક છે.

નિકાશ:—જંગલનાં ઇમારતી લાકડાં, રૂ, મકાઈ, ચણા, અકીક અને આરસના પથ્થર, મહુડાં, વાંસ, સાગ, તેલીખીઆં વગેરે.

(૪) સુરત એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકત:—સુરત જિલ્લાના અગ્રિ ખુણામાં ચાર સંસ્થાનોની એ એજન્સિ બનેલી છે. સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર તેના પોલીટીકલ એજન્ટ કહેવાય છે. ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લા જેવડું છે, પણ વસ્તી ૧,૭૯,૭૫૪ માણસની છે. એના ઘણા ભાગમાં જંગલ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન:—સચીન, વાંસદા, ધરમપોર, અને ડાંગ.

સચીન:—એના રાજકર્તા નવાબ કહેવાય છે. તેની રાજધાની સચીન છે. એના તાખાનું ડુમસ ગામ દરિયા કિનારે હવાખાવાનું સ્થળ છે, એ રાજ્યના તાખામાં ૧૭ ગામો છે, તેમાંનાં કેટલાંક ફળદ્રુપ ખાગાયતી ગામો છે. આખા રાજ્યની વસ્તી ૧૯,૯૭૭ માણસની છે. અને ક્ષેત્રફળ ૪૨ ચો. મૈલ છે.

વાંસદા:—એ રાજ્ય ચીખલી તાલુકાની પૂર્વમાં આવેલું છે. વિસ્તાર ૨૧૫ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૪૦,૧૨૫ માણસની છે. એના રાજ્યકર્તા સોલંકી રજપૂત છે. એની હવા જંગલોને લીધે ખરાબ છે. એક રેલ્વે ઉનાઈ સુધી એ રાજ્યમાં થઈને જાય છે. પેદારા-નાગલી, મહુડાં, કેદરા અને ઈમારતી લાકડાં છે.

ધરમપોર:—એના રાજ્યકર્તા સીસોદીઆ જાતના રજપૂત છે. જુના વખતમાં એ રામનગરને નામે ઓળખાતું હતું. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૪ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૯૫,૧૭૧.

માણસની છે. એમાં ડુંગરો અને જંગલો ઘણા હોવાથી હવા ખરાબ છે. રાજધાની ધરમપોર છે. ઇમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર વલસાડ સ્ટેશનેથી ચાલે છે. પેદાશ જુવાર, ભાત, નાગલી અને ઇમારતી લાકડાં છે.

ડાંગ:—એ રાજ્ય તદ્દન જંગલનો પ્રદેશ છે. ક્ષેત્રફળ ૯૯૬ ચો. મેલ છે. જંગલમાં ઇમારતી લાકડાંની પેદાશ સારી છે. ડાંગનો સાગ વખણાય છે. બીલ દોડો ત્યાં મોટે ભાગે છે. ખાકીના કાળીપરજના છે. પેદાશમાં જુવાર, ખાજરી, ઘઉં અને ઇમારતી લાકડું છે. એની રાજધાની ડાંગ. એમાં ફોરેસ્ટ-(જંગલ ખાતાની) ખાતાંની ઓફીસ છે.

સંસ્થાન.

ખંભાત સંસ્થાન.

સામાન્ય હકીકત:—આ સંસ્થાન ખંભાતના અખાતની ઉત્તરે મહી અને સાબરમતી નદીની વચ્ચે આવેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચો. મેલ છે. વસ્તી ૭૧,૭૬૨ માણસની છે. જમીન પુષ્કળ ખારવાળી હોવાથી કુવા પાંચ પાંચ વરસે નવા ખોદવા પડે છે. એનો પૂર્વ ભાગ ફળુપ છે. તેમાં અનાજનો પાક સારો થાય છે.

ડુમ્મર:—અહીં રાજપીપળા વગેરે ભાગોમાંથી અકીકના પત્થરો આવે છે. તેને પકવી એરીંગ, બટન વગેરે બનાવે છે.

ખંભાત:—એના રાજકર્તા મોગલ જાતના મુસલમાન છે. એનું જીનું નામ સ્તંભાવતી હતું. ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર એના પોલીટીકલ એજન્ટ છે. એની રાજધાની ખંભાત છે તે દરિયાથી પાંચ મૈલ

પેદાશ:—જીવાર, બાજરી, તુવર, ઘઉં, ગળી અને તમાકુ છે.

જવાર સંસ્થાન.

આ સંસ્થાન થાણા જિલ્લામાં આવેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૧૦ ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૪૯,૬૬૨ માણસની છે. એમાં જંગલો અને ડુંગરો પુષ્કળ છે. રાજકર્તા કેળી જાતના છે. એના પોલીટીકલ એજન્ટ થાણા જિલ્લાના કલેક્ટર છે.

પેદાશ:—ડાંગર, નાગલી, બાવટો અને કઠોળ છે.

કાઠિઆવાડ એજન્સિ.

રચના—ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલા ખંભાત અને કચ્છના અખાતની પશ્ચિમે બહાર પડતો દ્વિપકલ્પ કાઠિઆવાડ એજન્સિને નામે ઓળખાય છે. એનું જીનું નામ સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૫,૪૨૫ ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૨,૨૬,૧૪૯ માણસની છે. એની અંદર વચ્ચે નાના નાના પર્વતો આવેલા છે. તેથી એમાંથી નીકળનારી નદીઓ પણ નાની છે. એની ત્રણે બાજુએ દરીઓ આવેલો છે, અને કિનારે બંદરો આવેલાં છે, એમાં નાનાં મોટાં ૧૯૩ દેશી રાજ્યો છે. એની આખી સપાટી ડુંગરાવાળી અને કિનારો રેતાળ છે.

પર્વતો:—ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજે, બર્ડો અને ચોટીલો વગેરે છે.

નદીઓ:—ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ, ઓઝત, વઢવાણનો ભોગાવો, લીમડીનો ભોગાવો અને સુકભાદર.

ભાદર:—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળ:—જસદણ અને જેતપુર આવેલાં છે.

શેત્રુંજી:—ગીર પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મચ્છુ:—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના અખાતમાં પડે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળ—મોરબી.

ઓઝત:—ગીરના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળ—વંથળી.

વઢવાણનો ભોગાવો:—ચોટીલાના પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે, તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળ:—વઢવાણ.

લીમડીનો ભોગાવો:—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળ:—લીમડી.

સુકભાદર:—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર ધંધુકા.

જાત્રાનાં સ્થળો:—ગીરનાર, શેત્રુંજી દ્વારકાં, અને પાલિતણા.

આખોડવા:—કાઠિઆવાડની અંદર વચ્ચે વચ્ચે પર્વતો આવેલા છે, અને ત્રણ બાજુએ દરિયો લાગેલો છે. એટલે વચ્ચેના ભાગની હુવા ઉનાળામાં ગરમ અને શયાળામાં ઠંડી હોય છે, અને દરિયા કિનારેની હુવા ભેજવાળી

છે. પર્વતો આવેલા હોવા છતાં વરસાદની તાણ રહે છે, ઉત્તર બાજુએ કચ્છનું રણ આવેલું હોવાથી ત્યાંની હવા સુકી છે. જમીનનું પૃષ્ઠ પથરાવાળું હોવાથી તાપ બહુ પડે છે.

બંદરો:—દ્વારકાં, પોરબંદર, વેરાવળ, બરુઆદ, મહુવા, દીવ અને ભાવનગર.

વેપાર-ઉદ્યોગ:—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કેટલેક ઠેકાણે સોનેરી કસબનું કામ, અતલસ, કિનખાખ, ગુલાલ, કંકુ, વગેરે બને છે. ઉપરાંત પોરબંદરી પથર; ઘી, રૂ, તેલીખીઆનો સારો વેપાર ચાલે છે. અહીંના લોકો ઘોડા અને બળદ બહાર લઈ જઈને વેચે છે. ખંભાળીઆમાં પ્રથમ લોકો ગાળવાની ભઠ્ઠા હતી. હાલ ત્યાં ત્રાંબુ નીકળે છે. એ સિવાય ભાવનગર, મોરબી અને વઢવાણમાં લુગડાંની મીલો છે, અને મોરબી, શીહોર અને વંથળીમાં ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસણો સારાં બને છે. વઢવાણમાં સાબુ બને છે.

આયાત:—સુતરાઉ અને ઉનનાં કપડાં, કાચ અને લોખંડનો સામાન, કાગળ, ખાંડ, ચૂડા, રમકડાં, દિવાસળી વગેરે પરદેશી માલ તથા ઘઉં, કઠોળ વગેરે અનાજ પણ હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોમાંથી અહીં આવે છે.

નિકાશ:—ઈમારતી લાકડું, પથર, ઘી, કંકુ, સુડી, રૂ અને તેલીખીયાં.

રાજ્ય વહીવટ:—અહીંના સંસ્થાનો ઉપર દેખરેખ રાખવાને વૉઈસરોય તરફથી એક અમલદાર રહે છે. તેને એજન્ટ ડુ ધ ગવર્નર જનરલ કહે છે. તે રાજકોટમાં

રહે છે. ત્યાં લશ્કરની છાવણી છે. કાઠિઆવાડનાં બધાં રાજ્યોના તેના વિસ્તાર પ્રમાણે સાત ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં આઠ પહેલા વર્ગનાં છે. જુનાગઢ, નવાનગર, જામનગર, ભાવનગર, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, ગોંડળ, પોરબંદર અને જફરાબાદ. અને બીજા વર્ગનાં રાજ્ય-વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધ્રોળ, લીંબડી, રાજકોટ અને વઢવાણ. અને બાકીના ત્રીજાથી સાતમા વર્ગ સુધીનાં છે. આખો પ્રાંત મોટો હોવાથી વ્યવસ્થાને ખાતર, તેના ચાર પ્રાંત પાડવામાં આવ્યા છે, અને દરેક પ્રાંતમાં એક એક પોલીટીકલ એજન્ટ રહે છે. તે એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલના તાબામાં છે. ઉપરાંત કચ્છ અને પાલણપુર એજન્સિ પણ તેના તાબામાં છે બધી એજન્સિના રાજા ગાયકવાડ તથા અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી ભરે છે.

પ્રાંતો:—હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ અને સોરઠ.

હાલાર પ્રાંત.

એ પ્રાંત કાઠિઆવાડની ત્રાયવ્યમાં આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૯૧ ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૩,૪૫,૩૫૩ માણસની છે. એની દેખરેખ રાખવાને પોલીટીકલ એજન્ટ રાજકોટમાં રહે છે. એમાં નવાનગર, મોરબી અને ગોંડળ એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્ય છે. અને વાંકાનેર, ધ્રોળ અને રાજકોટ એ બીજા વર્ગનાં રાજ્ય છે.

પર્વતો:—બર્ડો અને ચોટીલો.

નદીઓ:—મચ્છુ, આજી અને ગોંડળ.

મુખ્ય સ્થળ:—નવાનગર—એ નવાનગર રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. કંકુ, રેશમ અને કસબ કામને માટે પ્રખ્યાત છે. એની અંદર બહોળા પર્વતમાંથી આરસ તથા લોખંડ નીકળે છે. ત્યાંના રજપુતો જાડેજ રજપુતોના શિરોમણી ગણાય છે. અને જામને નામે ઓળખાય છે. એમાં દરિયાની આસપાસથી મોતી નીકળે છે.

મોરબી:—એ રાજધાનીનું શહેર છે. મરુછુ નદીપર આવેલું છે. એ નદીપર દરબ કૂટ લાંબો ઝુલતો પૂલ છે. રાજા જાડેજ રજપુત છે.

ગોંડલ:—એ રાજધાનીનું શહેર છે. એનો રાજા જાડેજ રજપુત છે. અહીં ગરાસીયા માટે એક સ્કૂલ તથા હાઈસ્કૂલ છે.

વાંકાનેર, ધ્રોળ, રાજકોટ—એમાં રાજકોટ વધારે અગત્યનું છે. કારણ કે ત્યાંની હવા સારી છે. અને એજંટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ ત્યાં રહે છે, અને રાજકોટમાં રાજકુમારોને ભણવાને સારું એક સ્કૂલ, એક હાઈસ્કૂલ બે ટ્રેનીંગ કોલેજ અને એક ઉદ્યોગશાળા અને વિક્ટોરિયા જ્યુબીલી મ્યુઝીઅમ છે. બાલાછડી હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ઝાલાવાડ.

એ પ્રાંત હાલાર પ્રાંતની પૂર્વે આવેલો છે. એટલે કાઠિઆવાડના ઇશાન ખુણામાં છે, એનું નામ ઝાલા રજપુતોના નામ ઉપરથી ઝાલાવાડ પડ્યું છે. વિસ્તારમાં ૧૧૫૬ ચો. મૈલ છે, અને ૮૮૪૦૬ માણસની વસ્તી છે.

પર્વતો:—ચોટીલો.

નદીઓ:—વઢવાણુનો ભોગાવો, લીંબડીનો ભોગાવો અને સુકભાદર.

મુખ્ય સંસ્થાન:—પહેલા વર્ગનું ધ્રાંગધ્રા, બીજા વર્ગનાં વઢવાણુ અને લીંમડી,

ધ્રાંગધ્રા:—એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એનો રાજા ખાલા રજપુત છે. ત્યાંના ઈમારતી પથ્થર વખાણુ છે.

વઢવાણુ:—અહીંનો દેશી સાબુ વખાણાય છે. અહીં સરકારી લશ્કરી છાવણી છે. અહીં પોલીટીકલ એજન્ટ રહે છે. તાલુકદારોના કુંવરોને ભણવા માટે અહીં એક સ્કૂલ છે. રૂના વેપારનું મથક છે. સાબુ બનાવવાનું એક કારખાનું છે.

લીંમડી:—મોટું ગામ છે. સુડી વખાણાય છે.

ગોહિલવાડ.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે, અને ગોહિલ રજપુતો પરથી એનું નામ ગોહિલવાડ પડ્યું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૬૦ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૪૨૬૪૦૪ માણસની છે. મુખ્ય પાક કપાસ, શેરડી અને ઘઉં છે.

પર્વતો:—વાળાકગીર અને શેત્રુંજે

નદીઓ:—શેત્રુંજી, સુકભાદર, અને કાળુભાર.

મુખ્ય સંસ્થાન:—પહેલાં વર્ગનું ભાવનગર, અને બીજા વર્ગનું પાલિતણા. ઉપરાંત વળા અને લાઠી નાનાં રાજ્ય છે.

ભાવનગર:—એ રાજધાનીનું શહેર છે. ઈ. સ. ૧૭૪૨ માં ભાવસીંગે વસાવેલું તે ઉપરથી એનું નામ ભાવનગર

પડયું છે. એ મોટું અને શોભિતું શહેર છે. કાઠિઆવાડમાં આ એક સારું બંદર છે અહીં દરીઆ માર્ગે સારો વેપાર ચાલે છે. અહીં એક મહાવિદ્યાલય, હાઈસ્કૂલ અને એક મિલ છે.

પાલિતણા:—એ રાજધાનીનું શહેર છે. શેત્રુંબા ડુંગરની તળેટીમાં આવેલું છે. જૈન લોકોનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

મહુવા:—સારું બંદર છે અહીંના રમકડાં વખણાય છે.

સિહોર:—ત્રાંબા પિચ્છળના વાસણ વખણાય છે.

સોરઠ.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના નૈઋત્ય ખુણા તરફ આવેલો છે. ક્ષેત્રપ્રજામાં સુરત જિલ્લાથી લગભગ બમણો છે. એટલે ૩૨૮૪ ચો. મૈલ ક્ષેત્રપ્રજા છે. અને વસ્તી ૪,૬૫,૪૬૪ માણસની છે.

પર્વતો:—ગીર અને ગીરનાર. ગીરમાં તુળશી-સ્થામ આગળ ઉના પાણીનો કુંડ છે. અને ગીરનાર પર્વત પર જૈન લોકોનાં જાત્રાનાં સ્થળ છે.

નદીઓ:—ભાદર અને ઓઝત.

મુખ્ય સંસ્થાન:—જુનાગઢ, પોરબંદર અને જાફરાબાદ એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં છે.

જુનાગઢ:—એ મુસલમાની રાજ્ય છે. રાજા બેબી કુટુંબનો નવાબ છે. એમાં હાઈસ્કૂલ, મહાવિદ્યાલય, તથા નવાબ સાહેબનો મહેલ બેવા છે. સોમનાથ પાટણ એ જુનાગઢ રાજ્યનાં તાબામાં દરીઆ કિનારે આવેલું જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. સોમનાથ મહાદેવનું હહેરું છે.

પોરબંદર:—એના રાજા જેઠવા જાતના રજપુત છે. દરીઆ કિનારાપર બંદર છે. એનું ખીજું નામ સુદામાપુરી કહેવાય છે. અહીંથી સુરત, મુંબઈ અને અમદાવાદ પથરો જાય છે.

જાફરાબાદ:—એ નાનું મુસલમાની રાજ્ય છે. તે જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

વેરાવળ—બંદર છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

સામાન્ય હકીકત:—ગુજરાતનાં બધાં દેશી રાજ્યોમાં ગાયકવાડનું રાજ્ય સૌથી મોટું છે. તેથી તે મુંબઈ સરકારના તાબામાં નથી, પરંતુ વૉઈસરોયના તાબામાં છે, અને તેમના તરફથી વડોદરામાં એક રેસીડેન્ટ રહે છે, આ રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્યના જિલ્લા અને એજન્સિઓની વચ્ચે છુંદું છુંદું આવેલું છે. એના રાજકર્તા શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ ગાયકવાડ જાતે મરાઠા છે.

વિસ્તાર; વસ્તી:—એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૨૦૦ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૨૦ લાખ ૩૧ હજારની માણસની છે.

સુધારા:—એ રાજ્યમાં સરકારી કચેરીમાં કામકાજ ઘણે ભાગે ગુજરાતીમાં જ ચાલે છે. અધિકારીનાં નામો પણ ઘણાખરાં ગુજરાતી ભાષાનાં જ છે. બ્રિટિશ રાજ્યના કલેક્ટરની લાયકાત તે ગાયકવાડી રાજ્યના સુબા. મામલતદાર તે ગાયકવાડી રાજ્યના વહીવટદાર, કમિશ્નર તે ગાયકવાડી રાજ્યના સરસુબાની લાયકાતના ગણાય છે. ગાયકવાડ સરકારે મક્ત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પોતાના રાજ્યમાં ફાળવેલું કર્યું છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય કરતાં કેળવણીના ટકા વધારે છે. બાળલગ્ન કાયદાથી અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. રૈયતને ગ્રામ્ય પંચાયત, પ્રાંત પંચાયતદ્વારા કેટલાક હકો આપેલા છે. તેમજ ધારાસભા મારફત લોકો પોતાની ફરીયાદ મહારાજાને જાહેર કરી શકે છે.

પ્રાંતો:—(૧) કડી, (૨) નવસારી, (૩) વડોદરા (૪) અમરેલી.

(૧) કડી પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકત:—કડી પ્રાંત અમદાવાદની ઉત્તરે અને પાલણપુર એજન્સિની દક્ષિણે આવેલો છે. અહીંની હવા સારી ગણાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં એ મોટામાં મોટો પ્રાંત છે.

વિસ્તાર; વસ્તી:—એનો વિસ્તાર ૩૮૦૦ ચો. મૈલ છે, અને ૮,૬૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના બધા તાલુકાઓમાં રેલ્વે કાઢી છે તેથી વેપાર વધ્યો છે.

નદીઓ:—ખનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, વાત્રક અને રૂપેણ.

મુખ્ય સ્થળો:—કડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, વીશનગર, વીજપુર, મહેસાણા, આંતર-સુબા, બહુચરાજી અને કલોલ.

કડી:—પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંના બજાર વખણાય છે.

પાટણ:—એનું અસલ નામ અણહિલપુર પાટણ હતું. વનરાજે અણહિલ ભરવાડના નામથી વસાવ્યું હતું. અહીંનાં પટોળાં, સુડી, કસુંબો અને માટીનાં વાસણ વખણાય છે.

સિદ્ધપુર:—એ સરસ્વતી નદી ઉપર આવેલું છે. એ સિદ્ધરાજે વસાવ્યું હતું. ત્યાં માતૃ ગયાનું શ્રાદ્ધ થાય છે.

ત્યાં રૂદ્રમાળના ખંડેર જોવામાં આવે છે. એ દહેરૂં મૂળરાજે ખાંધવા માંડયું હતું, અને સિદ્ધરાજે પૂરું કરાવ્યું હતું.

વડનગર:—એમાં નાગર લોકોનું હાટકેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે.

વિસનગર:—અહીંના ત્રાંખા પિતળનાં વાસણો અને હળદર વખણાય છે.

વિજાપુર:—અફીણની પેદાશ સારી થાય છે.

મહેસાણા:—મોટું રેલ્વે જંકશન છે.

આંતરસુખા:—લોઢાની છરી અને ખીજું લુહારકામ સારું થાય છે.

બહુચરાણ:—બહુચરાણ માતાનું ધામ છે. વર્ષમાં બે વાર જત્રા ભરાય છે.

કલોદ્ધ:—રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીંના બળદ વખણાય છે.

(૨) નવસારી પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકત:—આ પ્રાંત રેવાકાંઠા એજન્સિ અને સુરત જિલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. એનો પૂર્વ ભાગ ડુંગરો અને જંગલોથી ભરપુર છે, તેથી એની હવા ખરાબ છે. પશ્ચિમ ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે, તેથી આંખા, ફણસ, શેરડી, વગેરે પુષ્કળ થાય છે.

વિસ્તાર; વસ્તી:—એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લાથી સવાગણું એટલે ૨૦૬૨ ચો. મૈલ અને વસ્તી તેનાથી અડધી એટલે લગભગ ૩,૩૭,૧૭૫ માણસની છે.

નદીઓ:—તાપી, પૂર્ણા અને અંબિકા.

મુખ્ય સ્થળો:—નવસારી, ગણદેવી, બીલી-
મોરા, વ્યારા, સોનગઢ, મહુવા, પલસાણા, કામરેજ
અને વેડાછા.

નવસારી—મુખ્ય શહેર છે. પૂર્ણા નદીપર આવેલું
છે. પારસી લોકોની વસ્તી પ્રમાણમાં વધારે છે.

ગણદેવી—ગોળ, સૂંઠ અને પીપર વખણાય છે.
સ્ટેશન છે.

બીલીમોરા—રેલ્વે જંકશન અને નાનું બંદર છે.
અહીં ચોખાની મીલ છે.

વ્યારા— } ટાપ્ટી રેલ્વે ઉપર વ્યારાનું સ્ટેશન છે.
                  } નજીક જંગલ આવેલું છે.
સોનગઢ— } સોનગઢમાં કિલ્લો છે.

મહુવા—પૂર્ણા નદીપર આવેલું છે. તાલુકાનું મથક છે.

પલસાણા—મીઠાળા નદીપર આવેલું છે. તાલુકાનું
મથક છે.

કામરેજ—તાપી નદીપર આવેલું છે. તાલુકાનું મથક છે.

વેડાછા—એ તાલુકાનું મથક છે.

વડોદરા પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકત—એ પ્રાંત ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે
અને પંચમહાલ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. એ પ્રાંત
એકંદરે સપાટ દેશ છે. ફક્ત પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો છે.

વિસ્તાર-વસ્તી—એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૨ હજાર ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી લગભગ ૭ લાખ ૧૧ હજાર માણસની છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, વિશ્વામિત્રી, અને ઢાઢર.

મુખ્ય સ્થળો—વડોદરા, ડભોઇ, ચાણોદ, કર્નાળી, પેટલાદ, સોજીત્રા, સંખેડા અને પાદરા.

વડોદરા—એ વિશ્વામિત્રી નદી ઉપર આવેલું છે. ગાયકવાડ સરકારની રાજધાની છે. ત્યાં જોવા લાયક સ્થળો—લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ, મકકરપુરા રાજમહેલ, ડફીનહોસ્પીટાલ, રાજમહેલનો બાગ, કમીટી બાગ અને તેમાં આવેલું સંગ્રહસ્થાન, (હિંદુસ્તાનમાં બીજા નંબરનું છે.) કળાલવન, નજરબાગનો બંગલો વગેરે. વડોદરાનો ચેવડો વખણાય છે.

ડભોઇ—રેલ્વે જંકશન છે. અહીં કિલ્લો જોવાલાયક છે. નકશીકામ, પાઘડી, દેશી વણાટકામ, અને ખરાડીકામ સાડું થાય છે.

ચાણોદ— } એ બન્ને વર્મદા નદીના કિનારે બંધાનાં
સ્થાન છે. ચાણોદ એ ચંડિકા દેવીના નામ
કર્નાળી— } ઉપરથી એનું નામ ચાણોદ પડ્યું છે.

પેટલાદ— } અહીં દેશી કાપડ સાડું બને છે.
સોજીત્રા }

સંખેડા—અહીં ખરાડી કામ તથા લાકડાં ઉપર સોનેરી કામ સાડું થાય છે.

પાદરા—ખાદી સારી થાય છે.

અમરેલી પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકત—ગાયકવાડ સરકારના ચાર પ્રાંતો પૈકીનો આ પ્રાંત છૂટો પડેલો છે, એ કાઠીયાવાડમાં આવેલો છે. એનો દક્ષિણ તરફનો ભાગ ડુંગરવાળો અને જંગલવાળો છે. હવા સુકી છે, જમીન ઘણે ભાગે પથરવાળી છે. હવા પાણી સારાં નથી.

વિસ્તાર, વસ્તી—આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ, ગાયકવાડી રાજ્યના સાતમા ભાગ જેટલું છે. અને વસ્તી ૧૫૫ લાખ માણસની છે.

નદીઓ—શેત્રુંજી, શીંગવડો, અને સોમત.

મુખ્ય સ્થળો—અમરેલી, દ્વારકાં, કોડીનાર, ધારી, હામનગર અને શંખોદ્ધાર.

અમરેલી—પ્રાંતનું મુખ્ય મથક છે. દેશી વણાટ અને રંગાટ કામ સારું થાય છે. એનું મૂળ નામ અમરવલી હતું.

દ્વારકાં—ઓખામંડળમાં આવેલું છે. ઓખામંડળ શબ્દનો અર્થ ખરાબ જગ્યા એવો થાય છે. એ શ્રીકૃષ્ણની જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

ધારી—એમાં ગાયકવાડના લશ્કરની છાવણી છે, તરવારના મ્યાન તથા ઘોડાનો સામાન સારો બને છે.

શંખોદ્ધાર—કચ્છના અખાતમાં નાનો બેટ છે, અને જાત્રાનું સ્થાન છે.

સમાપ્ત

મનોયત્ન:—

- સ. ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત પ્રાંત, એજન્સિ અને સંસ્થાન, એનો તકાવત સમજાવો.
- સ. કાઠિઆવાડની કુદરતી રચનાની ત્યાંના લોકો ઉપર શું અસર થાય છે ?
- સ. કાઠિઆવાડની કુદરતી રચનાની ત્યાંના વેપાર ઉપર શું અસર થાય છે ?
- સ. કાઠિઆવાડ અને ઉત્તર વિભાગના લોકોના શરીર અને બુદ્ધિની સરખામણી કરો.
- સ. ઉદવાડેથી નીકળી એક માણસ રાજકોટ જાય તો રસ્તામાં તેને ક્યાં ક્યાં ગાડી બદલવી પડે ? ક્યાં ક્યાં રેલ્વે જંકશનો આવે ? કઈ કઈ મોટી નદીઓ ઓળંગવી પડે તે જણાવો.
- સ. અમદાવાદ જિલ્લામાં કોઈ પ્રખ્યાત જાત્રાનું તથા હવા ખાવાનું ઠેકાણું નહિ હોવાનું શું કારણ ?
- સ. નકશા પરથી અમુક ભાગ ઉંચો અને અમુક ભાગ નીચો એમ તમે શી રીતે જાણી શકો ?
- સ. ખીજા જિલ્લા કરતાં અમદાવાદ જિલ્લામાં તાપ અને ટાઢ વધારે પડવાનું શું કારણ ?
- સ. સૌથી વધારે જોવા લાયક સ્થળો અમદાવાદમાં શા માટે ?
- સ. ઉનાઈથી ડાકોર જવાનો રસ્તો કયો ?
- સ. કેળવણીમાં સૌથી આગળ પડતો અને સૌથી પાછળ પડતો જિલ્લો કયો ?
- સ. ભરૂચ જિલ્લામાં જાત્રાનાં સ્થળો વધારે હોવાનું શું કારણ ?

સ. ગુજરાતની કઈ કઈ નદીઓ પવિત્ર મનાય છે અને તેને પવિત્ર માનવાનાં શું શું કારણો છે ?

સ. સુરત એ મોટું બંદર હતું તે તૂટી જવાનું શું કારણ ?

સ. “ભાંગી ભાંગી પણ ભરૂચ” એ કહેવતનો ભૂગોળ સાથે સંબંધ બતાવો.

સ. જમીનમાર્ગે કાઠિઆવાડમાં દાખલ થવાનું નાકું કયું ? તેને નાકું કહેવાનું શું કારણ ?

સ. અમદાવાદ અને વીરમગામ એ બેમાં વધારે અગત્યનું મથક સરકાર કેને ગણે ? શા કારણથી ?

સ. ગુજરાતમાં હિંદુ અને મુસલમાનના દેશી રાજ્યો ગણાવો.

સ. કોઈ અબાણ્યા શહેરમાં તમે ભૂલા પડ્યા અગર તમારો નાનોભાઈ તમારાથી વિખુટો પડી ગયો તો તમે પાછા સહિસલામત પહોંચવાને કેની મદદ લેશો ?

સ. નીચેની ચીજો ગુજરાતમાં કયાં થાય છે ?

અખરખ, સુડી, કંકુ, લાખ, મધ, જીરૂ, વરીઆળી, આરસ, સુખડની પેટી, કિનખાબ, જરીની સાડી, અકીકનો પથર, ત્રાંબુ, બંદુક, તરવાર, ચમ્પુ, કાચ.

સ. વેપારમાં આગળ પડતા જિલ્લા ગણાવો. ખીજા જિલ્લા કરતાં એ આગળ હોવાનું શું કારણ ?

સ. કાઠિઆવાડમાં સૌથી મોટું જાત્રાનું ધામ કયું ? તે કેને તાબે છે ? અને ત્યાં જવાનો રસ્તો કયો ?

સ. દ્વારકાંથી નીકળી એક વહાણ કાંઠે કાંઠે તીથલ સુધી આવે તો માર્ગમાં કઈ કઈ નદીનાં મુખ આવશે ?

ભૂગોળ સંજ્ઞા—વ્યાખ્યાઓ.

(૧) જમીનના વિભાગની વ્યાખ્યા.

તાલુકો—મામલતદારના અધિકારી નીચે આવેલાં અમુક ગામનાં જથાને તાલુકો કહે છે. જેમકે ઓરપાડ તાલુકો.

પેટામહાલ—મામલતદારના હાથ નીચે કોઈ તાલુકો મોટો હોય તો તેના ભાગ પાડવામાં આવે છે, એવા ભાગને પેટામહાલ કહે છે. જેમકે વાલોડ પેટામહાલ.

જિલ્લો—કલેક્ટરના અધિકાર નીચેના અમુક તાલુકાના જથાને જિલ્લો કહે છે. જેમકે સુરત જિલ્લો.

વિભાગ કમિશ્નરના અધિકાર નીચેના અમુક જિલ્લાના જથાને વિભાગ કહે છે. જેમકે ઉત્તર વિભાગ.

પ્રાંત—દેશીરાજ્યો અને અમુક જિલ્લા (ખાલસા મુલક) સાથેના ભાગ તેને પ્રાંત કહે છે. જેમકે ગુજરાત પ્રાંત.

એજન્સિ—નાના દેશી રાજ્યોના જથાને એજન્સિ કહે છે જેમકે પાલણુપુર એજન્સિ.

સંસ્થાન—એકજ દેશી રાજ્યના રાજ્યને સંસ્થાન કહે છે. જેમકે ખંભાત.

ટેકરો—જમીનના થોડા ઉંચા વધેલા ભાગને ટેકરો કહે છે.

કુંગરી—ટેકરા કરતાં ઉંચે વધેલાં જમીનના ભાગને કુંગરી કહે છે.

કુંગર—કુંગરી કરતાં ઉંચે વધેલા જમીનના ભાગને કુંગર કહે છે.

પર્વત—કુંગર કરતાં મોટો હોય તેને પર્વત કહે છે. જેમકે ગીરનાર.

રણ—સપાટ જમીનમાં ધણા વિસ્તારમાં રેતી હોય તેને રણ કહે છે.

રણદ્વીપ—રણની અંદર આવેલા ક્ષુદ્ર જમીનના ભાગને રણદ્વીપ કહે છે.

દ્વીપ—એટલે—ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયેલા જમીનના ભાગને દ્વીપ કહે છે. જેમકે શંખોદ્ધાર.

દ્વીપકલ્પ—જમીનના જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી હોય અને એક બાજુએ જમીન હોય તેવા ભાગને દ્વીપકલ્પ કહે છે. જેમકે કાઠિઆવાડ.

ભૂશિર—જમીનની અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહે છે.

બંદર—જે મોટું ગામ અગર શહેર નદી અગર સમુદ્રને કિનારે આપેલું હોય અને ત્યાંથી વહાણ અગર આગમોટ મારફત માલની આવજા થતી હોય તેને બંદર કહે છે. જેમકે સુરત.

(૨) પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

તળાવ—ફરતે જમીન અને વચમાં પાણી હોય તેને તળાવ કહે છે.

સરોવર—તળાવથી ઘણું મોટું હોય તેને સરોવર કહે છે.

સમુદ્ર દરિયા—ખારા પાણીના મોટા જવાને સમુદ્ર કહે છે.

મહાસાગર—સમુદ્ર કરતાં મોટા તેને મહાસાગર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રનો પ્રવાહ વહીને જમીનમાં ગયેલો હોય તેને અખાત કહે છે. જે અખાતનું મોં પહોળું હોય તેને ઉપસાગર કહે છે. જેમકે ખંભાત.

નદી—મીઠાં પાણીનો પ્રવાહ પર્વતમાંથી નીકળી ઢળતી જગામાં થઈ સમુદ્ર, અખાત કે રણને મળે તેને નદી કહે છે.

મૂળ—નદી જે જગ્યાએથી નીકળે તેને મૂળ કહે છે.

મુખ—નદી જે જગ્યાએ સમુદ્રને મળે તેને મુખ કહે છે.

સંગમ—નાની નદી મોટી નદીને જે જગ્યાએ મળે તેને સંગમ કહે છે.

ખાડી—મીઠાં પાણીનો નનો પ્રવાહ વહેતો વહેતો નદીને મળી જાય તેને ખાડી કહે છે.

નહેર—ખેતરમાં પાણી લઈ જવાને માટે નદીમાંથી જે ફાંટો ખોદવામાં આવે છે, નહેર કહે છે. જેમકે હાથમતીની નહેર.

